

מתחנת מיסיון לשכונה

התפתחות מתחם 'בית היתומים
הסורי' של שנלר בירושלים
בשלהי העידן העות'מאני

פעילותם של מיסיונים אירופיים בארץ הקודש בכלל ושל מיסיונרים גרמנים בפרט מתחילה לתפוס מקום בשנים האחרונות בזירה המחקרית של תולדות ארץ-ישראל. אף על פי כן מוסד שנלר – 'בית היתומים הסורי' (Das Syrische Waisenhaus) בשמו המקורי – בית החינוך הפרוטסטנטי הגדול ביותר מסוגו במזרח, שתרומתו הייתה מכרעת לצמיחת קהילות ערביות אוונגליות בארץ, כמעט לא נחקר עד היום.¹

מאמר זה הוא חלק מעבודת דוקטור שאני כותב באוניברסיטת חיפה, בהנחיית פרופ' יוסי בן-ארצי מהחוג ללימודי ארץ-ישראל שם ופרופ' חיים גורן מהמכללה האקדמית בתל-חי, ושנושאה: 'סוכן תרבות בארץ זרה: פעילות האירגון המיסיוני 'בית היתומים הסורי' של שנלר בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית'. אבקש להודות מאוד לשני מנחיי אלה על סיועם. תודה להנהלת הארכיון המרכזי של הכנסייה האוונגלית המחוזית בשטוטגרט (Landeskirchliches Archiv, Stuttgart, LKAS), ותודה מיוחדת לפרופ' סמיר עקל (Prof. Samir Akel) מרויטלינגן, שבלעדיו לא היה מסתייע דבר.

1 פרסטר קבע שהיה זה המוסד הידוע ביותר והגדול ביותר מסוגו בפלשתינה, וכרמל הגדירו כמוסד הגדול ביותר במזרח התיכון. השו: א' כרמל, 'הקהילה הגרמנית הפרוטסטנטית בארץ ישראל, 1840-1914', קתדרה, 45 (תשרי תשמ"ח), עמ' 107; לעומת: F. Foerster, 'German Missions in the Holy Land', Y. Ben-Arieh & M. Davis (eds.), *Jerusalem in the Mind of the Western World, 1800-1948* (With Eyes toward Zion, 5), London 1997, p. 191, n. 1. שיוחרו למוסד זה ראו: S. Akel, 'Der Pädagoge und Missionar J.L. Schneller und seine Erziehungsanstalten', Ph.D dissertation, Bielefeld 1978 – עקל עסק שם בממד התאולוגי-הפדגוגי בעבודתו של י"ל שנלר; ג' גורדון, 'התפתחות אתר הסטורי בתוך עיר: מתחם שנלר (בית היתומים הסורי) בירושלים העות'מאנית 1855-1914', עבודת מוסמך, הטכניון, חיפה, תשמ"ט – בעבודה זו עסקתי בממד הפיזי של התפתחות המתחם בירושלים בהתבסס על

נסיבות שונות הביאו את המוסד להתפתחות גאוגרפית יוצאת דופן: זוהי הדוגמה היחידה בארץ הקודש לטרנספורמציה שעברה תחנת מיסיון קטנה – ממבנה בודד מחוץ לחומות (1856) לשכונה פרוטסטנטית גרמנית-ערבית ייחודית, ולגורם עירוני דומיננטי בירושלים החדשה (1914). במאמר זה מבקש אני לתאר את דפוסי התפתחותו של המתחם לאורך 60 שנה ולהציג את המעמד הגאוגרפי-התרבותי אליו הגיע בעיר העות'מאנית. תהליך עיצובו של המתחם נתפס כאן כתולדה של יחסי גומלין בין כוחות פנימיים לכוחות חיצוניים. הכוחות הפנימיים נבעו מהמוסד המיסיונרי עצמו, ובהם מצע אידאולוגי, הבנה תכנונית, אפשרויות ביצוע ויכולות הסבה ותחזוקה.² הכוחות החיצוניים נבעו מסביבתו במזרח, על אפיוניה הגאוגרפיים והתרבותיים ואילוניה הכלכליים והפוליטיים. במאמר זה אקשור בין השניים: אציג את הרעיונות של מייסדי המקום ויורשיהם בצד תיאור התפתחותו הארגונית. אשחזר את תפרושת הבנייה לשלביה, רכיבים אדריכליים עיקריים בה ותמורות תפקודיות במרכיבי מרקמו.³ כל אלה יוצגו על רקע צמיחתן המקבילה של שכונות ירושלים החדשה אל מחוץ לחומות והשפעת התקדמותן לעבר המתחם. המעמד התרבותי אליו הגיע 'בית היתומים הסורי' בירושלים המודרנית, ערב מלחמת העולם הראשונה, קשור היה לא רק לאחיותו הטריטוריאלית ולחותמו בנוף, אלא גם לתרומתו התפקודית להוויה העירונית ולמשקלו במרקם חייה. נתונים בנושא זה יוצגו בהשוואה לשכונות אחרות, ויחתמו את המאמר.

יוהן לודוויג שנלר – משווייץ לארץ הקודש

בשנת 1854 שיגר ארגון שווייצרי להכשרת מיסיונרים, 'מיסיון עולי הרגל' מסנט כרישונה שליד באזל (Pilgermissionsanstalt, St. Chrischona), את השליח הבכיר ביותר שלו לירושלים.⁴ משימתו העיקרית של השליח, יוהן לודוויג שנלר (J.L. Schneller, 1820–1896), הייתה לשקם תחנת מיסיון קטנה שניסה הארגון להפעיל בעיר זה כמה שנים ללא הצלחה. תקוות הארגון הייתה שהשליח – שהיה מבוגר מקודמיו, חסון, נוקשה, אדוק, צנוע מאוד ונשוי – הוא האדם המתאים לבצע משימות תובעניות במרחב המוסלמי העוין.⁵ ירושלים הייתה בעת ההיא יישוב בלתי מפותח, מבודד במידה רבה

מקורות גלויים של הארגון וסקר שדה מפורט. אזכורים רבים מאוד על המקום מופיעים בחיבורים כלליים שיקצר המקום לפרטם כאן.

2 מאמר זה מבוסס ברובו על מסמכי 'ארכיון בית היתומים הסורי', חטיבה K8 בארכיון הכנסייה האוונגלית המחוזית בשטוטגרט (LKAS), שצוינה לעיל. מסמכים אלה כוללים דוחות שנתיים של המוסד (Jahresbericht), הגיליונות של רבעון המוסד 'השליח מציון' (*Der Bote aus Zion, BAZ*) ופרוטוקולים של ההנהלה בקלן (Sitzung des Vorstandes des Syrischen Waisenhauses [Protokolle aus Köln], SVSW).

3 בנושאים משלימים כרכישות מקרקעין וטכנולוגיות בנייה אעסוק במקומות אחרים.
4 על הארגון ומייסדו שפיטלר ראו: A. Carmel, 'Christian Friedrich Spittler and the Activities of the Pilgrims Mission in Jerusalem'. G. Gilbar (ed.), *Ottoman Palestine 1800–1914*, Leiden 1990, pp. 255–286; A. Carmel, *Christen als Pioniere im Heiligen Land: Ein Beitrag zur Geschichte der Pilgermission und des Wiederaufbaus Palästinas im 19. Jahrhundert*, Basel 1981, pp. 23–127

5 שנלר נולד בכפר הקטן אַרְפֵּינְגֵן בממלכת וירטמברג בגרמניה. הוא היה מורה כפרי ואחר כך מנהל מכון לשיקום עבריינים בפיקוח כנסייתי במחוזו. בהזמנת המיסיון בסנט כרישונה עבר לשווייץ לשמש כמורה ואב בית, ובמהלך שבע שנות עבודתו שם המשיך בפעילות קהילתית בכפרי האזור. נישואיו למגדלנה ברינגר (Böhlinger) ללא אישור שפיטלר

בהרים, באין דרכים סלולות אליו. 15,000 תושביה הצטופפו בין חומותיה העתיקות, והיו מפוצלים למגוון כתות ועדות, שהסתכסכו זו עם זו תדיר. העדה הפרוטסטנטית התבססה בעיר מאוחר יחסית (1842), כשהתיר הסלטאן לאנגליה ולפרוסיה להקים בה בישופות פרוטסטנטית משותפת. חרף גודלה הזעום – חמישים וחמישה איש בלבד – הצטיינה העדה בדינמיות רבה, וכבר הפעילה בעת ההיא, בהנהגת הבישוף הנמרץ סמואל גובאט (Gobat, 1799–1879), חמישה

תאים של ארגוני מיסיון. קונסול בריטי וקונסול פרוסי שימשו, מתוקף הסכמי הקפיטולציות, נותני החסות הרשמיים לפרוטסטנטים בעיר לפי נתינותם.

ב-28 בנובמבר 1854 נכנסו שנלר ואשתו מגדלנה בשערי ירושלים, ומצאו להוותם את הדירה שבה פעלה תחנת 'בית האחים' (Brüderhaus)

נטושה, מבלי יכולת שיקום. עתיד המיסיונר בעיר נראה לפתע לא ברור.

מנהל 'מיסיון עולי הרגל', כריסטיאן פרידריך שפיטלר (Spittler, 1782–1867), התיר לו אמנם להגשים את ייעודו 'בכל דרך שימצא לנכון'

אך לא צייד אותו בתכנית חלופית. החורף הקשה של שנת 1855 בעיר המזרחית הצפופה, דמי השכיירות המופרזים ואבדן תינוקם הראשון

בלידה קשה בחורף ההוא, דחפו את הזוג לצעד חריג: בסוף 1855 הם רכשו לעצמם, בכספם, קרקע מחוץ לחומות במטרה לבנות עליה את ביתם.

חלקת הקרקע שנרכשה מערבים מהכפר ליפתא נמצאה במרחק של למעלה משני ק"מ מצפון-מערב לחומת העיר. מספר גורמים הביאו לבחירה בה: זמינות

הקרקע ומחירה; סמיכותה (200 מ') לחלקה החקלאית כרם-אברהם של הקונסול

הבריטי ג'יימס פיין (Finn, 1806–1872), שניצב בה אז ביתן שומר; קרבה למעיין הכפר ליפתא, שם נהגה משפחת הבישוף להקים מאהל נופש בקיץ;⁶ המרחק מהדרך הראשית היורדת ליפו היה לא גדול (600 מ'), והאתר נחשב הולם לבנייה: מיקום גבוה ומאוורר בשיפוע דרומי מתון סמוך לקו רכס. החורבות הרבות בחלקה זוהו כמקור נוה לחומרי בניין, ויחד עם בורותיה הישנים שימשו 'הוכחת כשירות' למושב אדם, כפי שסברו אז הכול.⁷ נוף נאה לאתרים המקראיים קבר שמואל והר הזיתים העניק למקום נופך מיוחד בעיני המתיישבים. חסרונו הגדול של האתר היה ריחוקו מירושלים. הוא הצריך מסע מייגע העירה לפרנסה וקניות, ושיבה טרם שקיעה. בעיקר היה זה מקום מסוכן, והשוהים בו בלילה – עם הגפת שערי העיר – היו נטולי הגנה וחשופים לשודדים ולחיות פרא. באביב 1856 יצאו שנלר ואשתו ההרה, בלוויית ארבעה חניכים ועוזר – מתעלמים מאזהרות

הרחיקים לירושלים בשליחות המוסד, ובה שירתו עד יומם האחרון. הזוג טמון בבית הקברות הפרוטסטנטי בהר ציון.

L. Schneller, *Vater Schneller: Ein Patriarch der Evangelische Mission*, Leipzig 1904, pp. 7–49

6 יש לתקן את קביעתו של הנזלמן שהמיסיונר ראה בכפר המוסלמי ליפתא יעד מיסיונרי. השלטון העות'מאני אסר פעילות כזו, ושנלר חיפש ילדים ערבים בני הכנסיות הנוצריות הוותיקות. הטיפול ביהודים נותר לאנגליקנים. ראו: S. Hanselman, *Deutsche Evangelische Palästina-mission: Handbuch ihrer Motive, Geschichte und Ergebnisse*, Erlangen 1971, p. 84

7 כנאמר בעיר: 'אין להתיישב במקום שאין בו חרבות, שכן הדבר מוכיח שהמקום איננו בריא' (ק' שיק, 'שוב ארץ הקודש', ח' גורן ועורך), קונרד שיק: למען ירושלים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 219.

יוהן לודוויג שנלר,
1896-1820

מפורשות – להתנחל במרחבים הפתוחים.⁸ ובכך היו למשפחה האירופית הראשונה שיצאה למגורו קבע מחוץ לחומות.⁹

בית משפחה חלוצי מחוץ לחומות (1856–1859)

מבנה הרוס שנמצא בנחלה שופץ והורחב בעזרת ציוד שנשאל מהקונסול הבריטי (איור 6).¹⁰ לאחר חנוכת המבנה בקיץ נולד שם לזוג בנם בכורם, תאודור. במקביל לבנייה, לשתילת עצים ולשיקום בורות ישנים, עבד המיסיונר לפרנסתו בעיר. הוא שימש מורה אצל הבישוף ועבד בבית המסחר 'שפיטלר ושות' (Spittler & Co.) שפתח המיסיון השווייצרי לתמיכה בשליחיו. 'בעיניים אירופיות', כתב המיסיונר על הנוף שנשקף מביתו, 'הרי זו שממה צחיחה, ולא ראוי לבזבז עליה מילה ברפים רשמיים'.¹¹

באביב 1858 הותקף שנלר על ידי שודדי דרכים לעת ערב, ואשתו ילדה את בנם השני, לודוויג, בהיעדרו. בסתיו פרצה כנופיית חמושים לבית באישון לילה, הכתה את המיסיונר ובזזה את המקום לעיני המשפחה המבועתת. באביב 1859 הדף המיסיונר בקושי רב, מזוין ברובה, שודדים שניסו לפרוץ בשנית לביתו בלילה. נסיבות אלה דחקו את המשפחה, שנתיים וחצי לאחר התנחלותם, למחסה זמני בבית הספר של הבישוף בהר ציון, ושם נולדה בתם מריה. חרדים לעתידם ישבו שם כתשעה חודשים, ובה בעת שילמו סכום נכבד לשומר שהציבו בחלקה. בינואר 1860, לאחר ששרשרת מגדלי שמירה מאוישים שהקימו השלטונות על הדרך ליפו החזירה את הביטחון לאזור, שבו לביתם. שנלר נעתר אז להצעת המיסיון מסנט כרישונה ופתח את ביתו כתחנת מעבר למיסיונרים שווייצרים שיועדו להישלח לחבש. בתוך זמן קצר אירח חמישה מבוגרי סנט כרישונה לצד ארבעה טמפלרים, קבוצת חלוץ מווירטמברג שהגיעה לבחון תנאים להתיישבות בארץ.¹²

בית ההתנחלות היה הגרעין שממנו התפתח המתחם בשישים השנה הבאות (איור 1א). היה זה בית אבן מרובע קטן, דו־קומתי ושטוח גג. הוא השתלב יפה בסביבותיו ותואר שנים אחר כך כמלונה חקלאית קטנה. היו בו שני חדרי מגורים קטנים על גבי קומת מסד חצובה חלקית בסלע, ששימשה

8 'קראו לכך אירוע חריג, התחלה תמוהה, אי ידיעת תנאי הארץ הזו, ותחביב בזבזני' (Jahresbericht, 1876, p. 9).

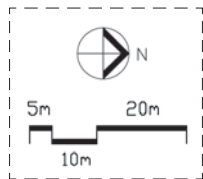
9 כפי שהגדירם לימים בנם תאודור: 'העירוניים והאירופאיים הראשונים שהתנחלו נוכח חומות ירושלים' ('als erste' (Städter und Europäer' (BAZ, 1898 [4], p. 51). הדבר צוין גם בנאומי הברכה לקיסר הגרמני בביקורו בירושלים. הקונסול פין בנה למשפחתו בית קיץ (קוטג') בן חדר אחד מול החומות מעט קודם לכן ששימש בסיס למאהל נופש עונתי, אך התגורר דרך קבע בדירה בעיר. בית הספר שכנה הבישוף גובאט ליד הר ציון (1853) לא שימש למגורי משפחה, שכונת משכנות-שאננים היהודית לא אוכלסה בעשור ההוא מטעמים ביטחוניים, ומגרש הרוסים, שבנייתו החלה בשנת 1859, היה מתקן צלייני.

10 פין רכש את החלקה בשנים 53-1852 ויזם בה מפעל חקלאי פילנתרופי קטן ליהודים. על סיועו ל'גרמני תם הלב' (the simple-hearted German) ראו: E.A. Finn, *Reminiscences of Mrs. Finn*, London 1929, p. 168.

11 ראו מכתבו של שנלר מ־29 בינואר 1857: *Palästina-Chronik 1853 bis 1882: Deutsche Zeitungsberichte*: 1857 vom Krimkrieg bis zur ersten jüdischen Einwanderungswelle, Ullm 1978, p. 46. המנהל הראשון של החנות, לפ (Lepp), מת מקרחת אצל השנלרים, זמן קצר לאחר בואו ארצה.

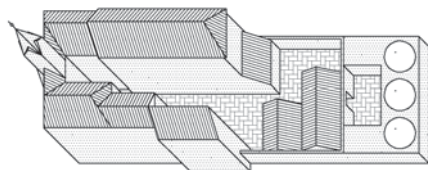
12 ח' גורן, 'ראשית התישבות הטמפלרים בארץ ישראל', א' שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 269-276.

איור 1:
ההתפתחות
המצרפית של
הבניין הראשי
בבית היתומים
הסורי של שנל,
ירושלים

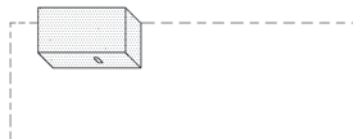
1856

א1: בית ההיאחזות: חורבה משוקמת

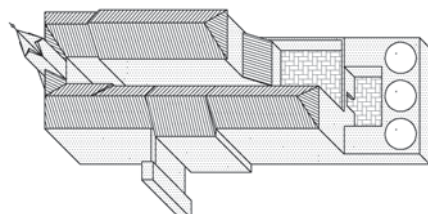
1890

ז1: תוספת אגף התפילה. בית ההיאחזות המקורי נעלם

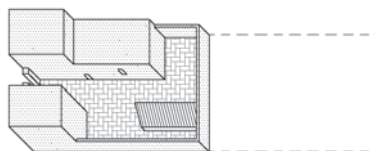
1858

ב1: בית המשפחה המורחב

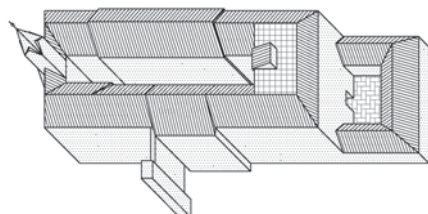
1896

ז2: תוספת אגף חדר האוכל, האגף הארמני ומגדל לשירותים. אגף דרומי-מזרחי ישן נעלם

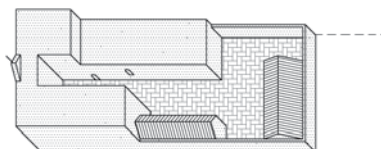
1864

ג1: בית היתומים הסורי בראשיתו: מתחם מוגן, על בסיס תכנית פרוטיגר

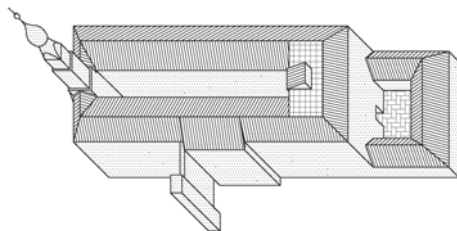
1900

ח1: הקמת אגף המשפחות וסגירת מלבן הבניין המרכזי, שדרוג חצר המלאכה הצפונית

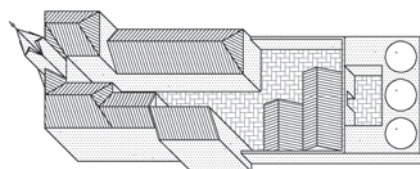
1879

ד1: התרחבות צפונה ותוספת קומה שנייה, חזות מזרחית

1910

ט1: לאחר השרפה: אגף דרומי-מערבי חדש, גגות אחידים, מגדל פעמונים מסווגן מברזל

1885

ה1: תוספת קומה שלישית: חזית דרומית ייצוגית, מגדל פעמונים, גגות רעפים וחצר מלאכה מצפון

לאחסון ולכניסה. פתחי המבנה היו מרובעים קטנים למעט חלון קשתי גדול שצפה מזרחה.¹³ עד יציאתם הזמנית של השנלרים להר ציון, הוגדל הבית דרומה מבלי לחרוג מרוחבו המקורי (איור 61).

ייסוד 'בית היתומים הסורי' וההסבה למבנה חינוך (1860–1864)

בסתיו 1860 חילץ שנלר במבצע אישי תשעה ילדים מפליטי הפרעות שביצעו מוסלמים ודרוזים בנוצרים מרונים בהר הלבנון. ב־11 בנובמבר, יום לאחר שובו עמם לירושלים, ובתיאום עם שפיטלר בשווייץ, יסד המיסיונר בטקס קטן מוסד חינוכי בשם 'בית היתומים הסורי'.¹⁴ מבחינה רעיונית נשען המוסד על גישה פרוטסטנטית רבת שנים שהובעה בסיסמה 'דבר האל ועבודה' (Gottes Wort und Arbeit), היינו חינוך – במקרה זה של בני נוער ערבים עזובים – לאמונה נוצרית בצד הכשרה מקצועית. המטרה הייתה להפכם – כעצמאים המפרנסים את עצמם – לגורם מועיל בחברה ומופת לסביבתם.

מצע המוסד, שפורסם מיד עם הקמתו, כלל שלושה שלבים: בשלב הראשון דובר על הקמת פנימייה ובה בית ספר יסודי לגילאי שש עד ארבע־עשרה. החינוך בה נועד להסתיים בטקס קונפירמציה (מעין מקבילה נוצרית פרוטסטנטית לטקס בר מצווה) בכנסייה בירושלים, שבו יצטרף הצעיר לקהילה הפרוטסטנטית. בשלב השני תוכנן להציע לצעירים לימוד מקצוע מתוך מסגרת ארבע שנתית בת שלושה־עשר תחומים.¹⁵ השלב השלישי תוכנן לבוגרי ההכשרות, בגיל שמונה־עשרה, כשיצאו לעולם הגדול כבעלי מקצוע משכילים. דובר על כך שכל בוגר יקבל סיוע להתיישב בעיר ולייסד בה ארגון צעירים אוונגלי, מסגרת שתוכל להיות מודרכת על ידי רב אומן (מייסטר) אירופי ותיק שיהיה קשור למוסד. בסיכום – 'כל אחד ואחד, באמונתו ובחיי, יהווה נקודת התגבשות של ארגון מיסיון סביבו [...]. ובצורה זו נוכל לתפוס נקודות בארץ ולכסותה ברשת של התיישבות אוונגלית של ילדי הארץ'.¹⁶

היה זה חזון שאפתני, חובק כול, להפצת הנצרות ברחבי ארץ־ישראל על ידי מקומיים. במטרה לקדמו הוקם בסנט כרישונה ועד בן שלושה חברים שאמור היה לשמש שופר לפרסומי המוסד ומקור מרכזי למימונו. בירושלים מינה המיסיון מסנט כרישונה כעוזר למוסד הצעיר ועדה מייעצת רב תחומית מקרב בכירי הפרוטסטנטים בעיר ובנשיאות הבישוף.¹⁷

תחנת המיסיון המשפחתית הוסבה אז לפנימייה חינוכית. בעבודה שנמשכה ברציפות עד שנת 1864, היא הורחבה ונוספו בה חדרי לימוד, אוכל, שינה, שירותים ומחסנים מוגדלים. בית המשפחה הישן נמתח דרומה ומערבה, ונוסף לו קומץ חדרים כקומה שנייה. במקביל לו קם מבנה מגורים חדש, ומאחורי שניהם, במאונך – מבנה נוסף, ככל הנראה ארווה ומכלאת חי פתוחה (איורים 61, 66).

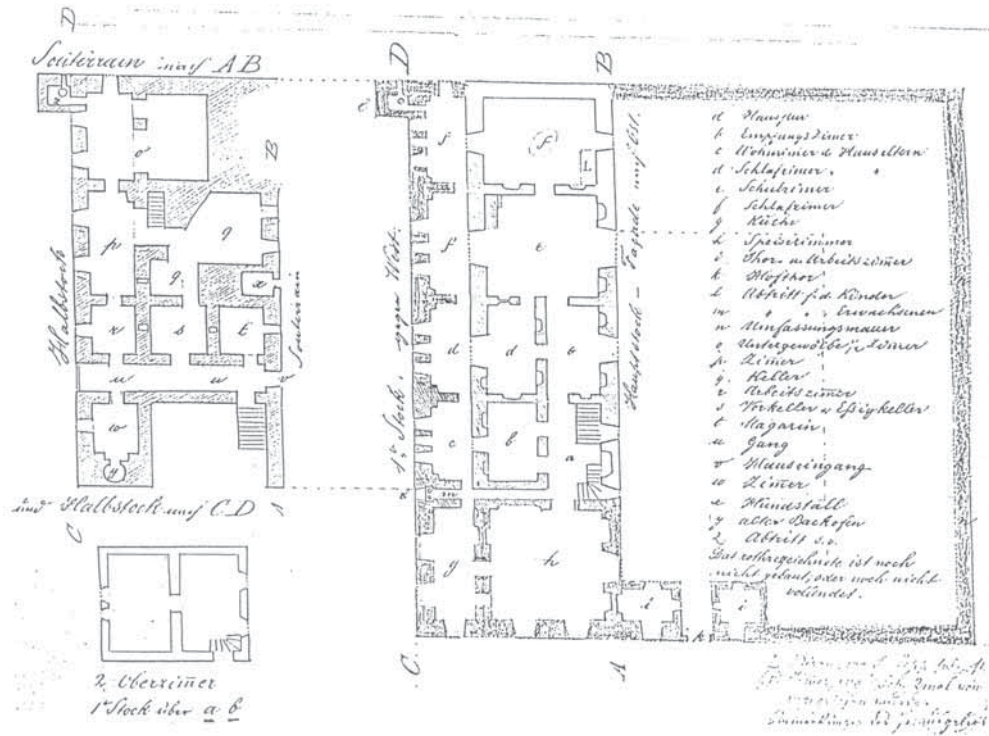
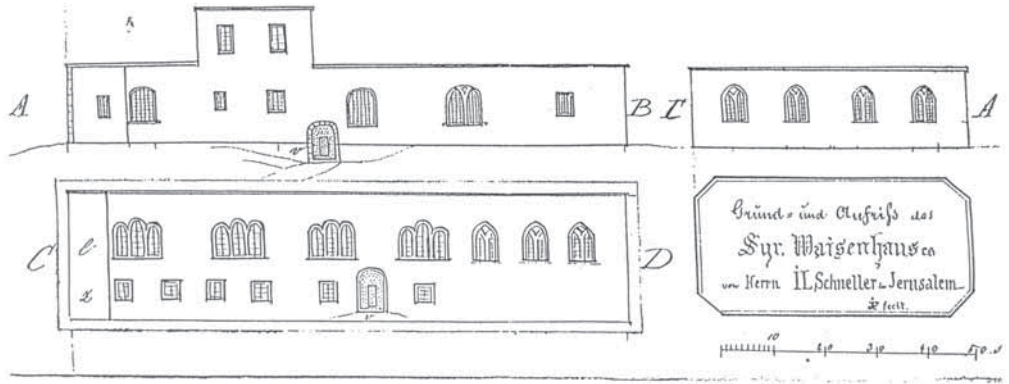
13 Jahresbericht, 1884, p. 18. לשחזור הבית לפרטיו ראו: גורדון (לעיל, הערה 1), עמ' 30–37.

14 השו' לשם הקולג' האמריקני בבירות באותה תקופה: The Syrian Protestant Collegiate Institute, Beirut.

15 דובר על לימודי סנדלרות, חייטות, נגרות, חרטות, נפחות, כריכת ספרים, רצענות אוכפים, אפייה, קדרות, סיתות אבן, אריגה, מסחר (בסיוע בית המסחר 'שפיטלר ושות''), לימודי השלמה, ולנערים הדתיים המוכשרים – הוראה. התקנון המקורי הופיע בדוח השנתי הראשון של המוסד, ראו: 4–5 pp. Jahresbericht, 1860–1861.

16 שם, עמ' 11–12.

17 בוועד הראשון היו חברים כומר הקהילה פרידריך ולנטינר (Valentiner, 1817–1894) כיועץ פדגוגי, ד"ר קרל סנדרצקי (Sandreczki, 1810–1892) כרופא הבית, הארכיטקט קונרד שיק (Schick, 1822–1901) כיועץ בנייה, הסוחר הרמן לוונטל (Löwenthal) כגזבר ויוהנס פרוטיגר (Frutiger, 1836–1899) כמזכיר. כספים הועברו דרך חנותו של שפיטלר.

איור 2: תכנית פרוטיגר 1860 לבית היתומים הסורי

מקור: Staatsarchiv Basel-Spittler archiv (PAG 653)

שלושת המבנים שולבו בחומה היקפית גבוהה שסיפקה הגנה ליושבי המקום. היא שתחמה מרחב מוגן למשחק הילדים, ואף מנעה את בריחתם או את חטיפתם על ידי מייסיונים מתחרים כמנהג התקופה. המבנה הפך, לראשונה בתולדותיו, למערך מוגן סביב חצר סגורה, שבאגפה הדרומי שער ברזל כבד. הבנייה החדשה התבססה על תכנית ארכיטקטונית שפיתחה הוועדה המייעצת בירושלים, ושיוחסה למזכירו, יוהנס פרוטיגר (Frutiger, 1836–1899) (להלן: תכנית פרוטיגר, איור 2).¹⁸

18 השרוטט מכונה 'תכנית וחתיך של בית היתומים הסורי של מר י"ל שנלר בירושלים' ומוצעות בו תוספות בנייה לבית שנלר במסגרת הסבתו. את המסמך מסר לידי פרופ' כרמל המנוח. לא מצאתי עדויות מילוליות לתכנון זה. ראו: Staatsarchiv Basel, Spittler Archiv PA 653. על פרוטיגר ראו: א' כרמל, 'לתולדותיו של יוהנס פרוטיגר, בנקאי מירושלים', קתדרה, 48 (תמוז תשמ"ח), עמ' 49–72.

מפת וילסון, משנת 1864, מהמפות המודרניות הראשונות של ירושלים,¹⁹ שיקפה את מימושה של התכנית וכבר כינתה את המקום 'בית מחסה ליתומים' (Orphan Asylum). בעת ההיא הורגשו תמורות בירושלים: כנסיות ומוסדות אירופיים החלו לרכוש מקרקעין מחוץ לחומות, ומתיישבים בודדים נוספים העזו להקים מבנים קטנים במרחב, כמה מהם ליד הדרך ליפו מדרום לבית היתומים. השנלרים מצאו במגמה זו מקור לעידוד – לא עוד היו הם בודדים בשממה.²⁰

אסון הכולרה וההרחבה השנייה של המוסד (1867–1868)

בחורף 1865 הכתה בירושלים מגפת כולרה קטלנית שגרמה לכריחה המונית אל השדות ולקריסת הממשל המקומי.²¹ גלי ארבה ומגפת בהמות בקיץ העוקב המיטו רעב כבד ושילשו מחירים. שנלר דיווח לאירופה שבכל המרחב נדחפים אנשים לאביונות, ורבים מחפשים לחם ומתחננים לעזרה ('לעתים בידיים מורמות') נוכח שער המוסד. ב'בית היתומים הסורי' התדלדל מלאי המזון, נטיעותיו נכחדו, והסכנותיו הוצאו לרכישת מים ממעיין ליפתא. במצב זה החליט שנלר, בניגוד לדעת הוועדה המייעצת בעיר, לפתוח את מוסדו לנזקקים חדשים. מהלך זה הכפיל בתוך שנתיים את אוכלוסיית הבית, והיא הגיעה לשישים ילד בממוצע. באותה שנה גם נולד בן זקונו של שנלר, יוהנס. כדי לספק את הצרכים הורחבה הקומה השנייה במבנים הקיימים, מבלי לחרוג מהמתאר הבסיסי שקבעה תכנית פרוטיגר.²² מסכיבות 1867 קבע פעמון קטן סדר יום מערבי למקום. בגיבוי גופי הייעוץ בירושלים ובבאזל, בסיוע תורמים משווייץ, מממלכת וירטמברג ומדוכסות באדן, בתמיכת הקונסול הפרוסי האוהד ד"ר גאורג רוזן (Rosen, 1820–1891) והודות לקו הטלגרף החדש שהותקן בין ירושלים ליפו ולעולם החיצון (1865), הצליח 'בית היתומים הסורי' לשרוד בעשור הראשון לקיומו. במוסד היו אז חמש כיתות לימוד עיוניות וחמש קבוצות של לומדי מלאכה.

המשבר הכלכלי וההרחבה השלישית של המוסד (1870–1879)

העשור התוסס של שנות השבעים בירושלים נפתח בהכשרת דרך ליפו (1869–1870). שערי העיר לא הוגפו עוד בלילות, ובהדרגה הפכה היציאה מן העיר המזוהמת לצו השעה. היהודים, שהקימו בשלהי שנות השישים קומץ שכונות חלוציות מחוץ לחומות, הפכו העדה הגדולה בעיר. באמצע העשור החדש הקימו הם כחמש שכונות חדשות, ולידם התיישבו גם מהגרים גרמנים טמפלרים ב'רפאים'

19 C.W. Wilson, *Ordnance Survey of Jerusalem*, London 1865, map 1:10.000: 'Environs of the City'
 20 לתיאור של התפתחות שנת 1860 ראו במכתבו של שנלר לגרמניה מ-10 במאי באותה שנה: כרמל (לעיל, הערה 11), עמ' 72.

21 השו דוח הקונסוליה האוסטרית: מ' אליאב, בחסות ממלכת אוסטריה: מבחר תעודות מארכיון הקונסוליה האוסטרית בירושלים 1849–1917, ירושלים תשמ"ו, תעודות 44–47, עמ' 135–142; לעומת דוחות הקונסוליה הבריטית: M. Eliav, *Britain and the Holy Land: Selected Documents 1838–1914*, Jerusalem 1997, nos. 55–57, pp. 226–230

22 במפה של מרדכי התיירים 'ברקר' משנת 1876 סומן המקום כ'בית יתומים' (Orphanage) בצירוף הסבר: K. Baedeker, *Jerusalem and Surroundings: Handbook for Travellers*, Leipzig 1876, pp. 100, 126

(מושבה גרמנית, החל משנת 1873) בצד מוסדות גרמניים אחרים. הבנייה התקדמה מערבה, לכיוון בית היתומים: כקילומטר ממזרח לו החלה לקום שכונת מאה-שערים (1875), כ-600 מ' מדרום לו, על דרך יפו, קמה שכונת בית-יעקב (1877), ויזם יהודי, ר' משה גראף מבריסק, בנה לעצמו בית קטן קרוב לשער המוסד (1873). רסיסי מרקם עירוני ובתים בודדים, פזורים בין השדות, ערערו את אחידות הנוף הפסטורלי. שנלר דיווח שמערב ירושלים נהפך יותר ויותר לפרוור מיושב.²³

בעשור זה התייצב מספר יושבי 'בית היתומים הסורי' על שבעים נפש במוצעה. התפתחה מערכת לימודי המשך עבור גילאי שש-עשרה עד שמונה-עשרה, מגמות המלאכה התרחבו, נרכשו אדמות נוספות ועבודות הפיתוח נמשכו. המייסונים פרצו, בין שדות וטרשים, דרך מקשרת מהמוסד לרחוב יפו החדש (1874-1876).²⁴ דרך זו – רחוב תחכמוני בימינו – הייתה לימים אחת הדרכים הראשונות של ירושלים החדשה. החל גידול מסודר של חיטה וגפן (1874) בפיקוח איכר שהובא מגרמניה, ומשק החי הורחב להספקת אמצעי מחיה בסיסיים. נפתח ענף ללימודי חקלאות – תחום חדש שהשתלב במגמה הכללית שפקדה את הארץ לעבור לעבודת אדמה. לאור מגמה זו עשה שנלר שינוי חשוב באידאולוגיה שלו: בשל חוסר ביטחוננו בהצלחת בוגריו להתבסס בערים ולהפיץ את דבר הנצרות, אימץ המייסונר רעיון לחתן חניכים בוגרים עם נערות ערביות פרוטסטנטיות מקומיות וליישבם בקולוניה חקלאית. בירושלים החל להיווצר באותה עת ציבור צעירות מתאימות בוגרות מוסד 'טליתא קומי' (Talitha Kumi), בית חינוך גרמני מקביל בעיר.²⁵ בדיעבד התברר כי מגמת לימודי החקלאות עתידה הייתה להיכשל, אך הרעיון ליישב זוגות מומרים נשואים בנחלה הקשורה למוסד קיבל גלגול חשוב בהמשך.

לקראת סוף העשור (1877) הופרה התנופה בעקבות העימות התורכי-רוסי בבלקנים ותסיסה נגד זרים באימפריה. המצב בירושלים הוחמר עקב בצורת, חורף מושלג וקיץ שרבי נושא ארבה (1878), שהמיטו על הארץ רעב, מחלות ומהלומה כלכלית חוזרת. ב'בית היתומים הסורי' נפטרו חניכים, רבים חלו, המים אזלו, וקופת הבית נותקה ממקורותיה בחו"ל. בתקופה קודרת זו ('כנגד כל הסיכויים'), פתח שנלר את שערי מוסדו בשנית וקלט שלושים חניכים חדשים. הוא בנה עבורם אגף מזרחי, האריך את המבנה המערבי, הגדיל את הקומה השנייה והקים חדר חולים, מכבסה ודיר בהמות נוכח החומה הצפונית. העבודה בוצעה במהלך שנת הלימודים, בתנאים קשים ובקיצוב מים חמור. הבית קיבל מראה מסיווי יותר, ובחזיתו הותקן תורן גג נושא דגל גרמניה הצעירה (איור 11).²⁶

Jahresbericht, 1876, pp. 36, 43 23

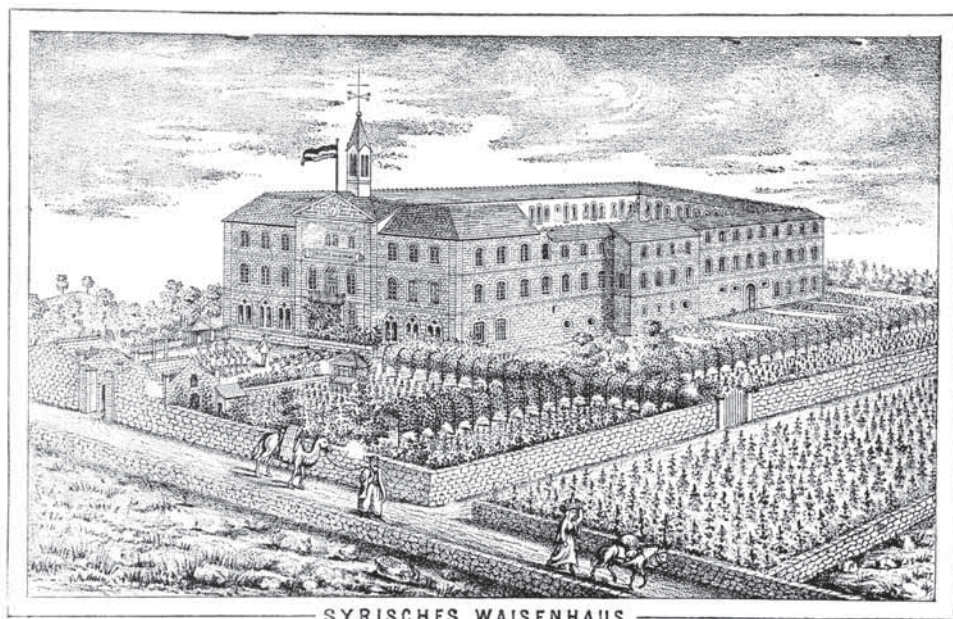
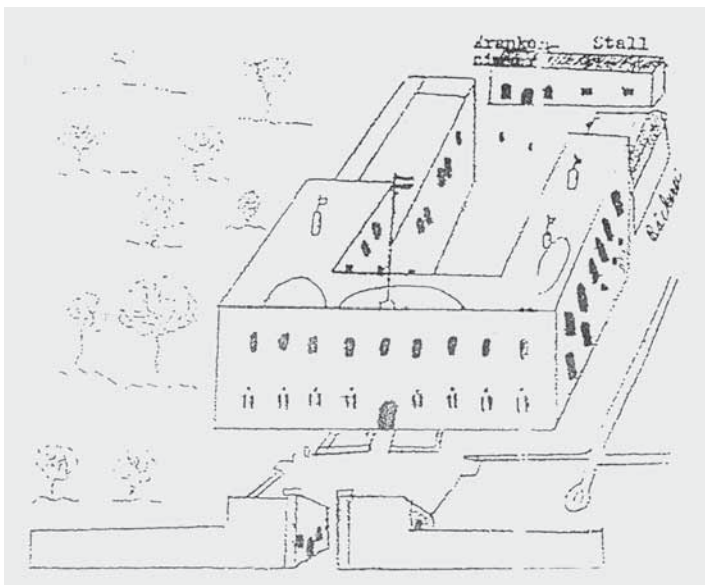
בקשה לקבלת היתר סלילה הגיש המוסד כבר בשנת 1873, אך ההיתר הגיע רק לאחר תום העבודה (1876), וגם זאת בעקבות השתרלויות רבות של שיק אצל הרשויות. ראו: Jahresbericht, 1873, p. 14; 1875, p. 26 24

'טליתא קומי' הוקמה ביזמת הארגון הגרמני הפרטי 'האחיות הדיאקונסיות מקייזרסוורט', שפעל בירושלים משנת 1851. ראו: J. Eisler, 'Charlotte Pilz und die Anfänge Kaiserswerther Orientarbeit', A. Nothnagle, H. Abromeit (eds.), *Seht, wir gehen hinauf nach Jerusalem: Festschrift zum 150 jährigen Jubiläum von Talitha Kumi des Jerusalemsverein*, Leipzig 2001, pp. 78-95 25

תצלום נדיר של התלמידים בחזית המוסד, מסביבות שנת 1875, ראו: J. Eisler & A. Kraus, *Nach Jerusalem müssen wir fahren: das Reisetagebuch des Pädagogen und Missionars Johann Ludwig Schneller im Herbst 1854*, Birsfelden 2002, p. 56 26

מגרש משחקים חדש, מחוץ לכניסה (1879), חלופה לחצר הישנה שמלאה מבנים. המגרש תוחם בגדרות בצדיו, ובחומה איתנה באורך 30 מ' בחזיתו (איור 36). רישום נדיר שצייר מורה המוסד קאזה צנדר (Zander)²⁷ הציג את מראהו המזרחי, המצרפי (אינקרמנטלי) וההגנתי של 'בית היתומים הסורי' בעת ההיא (איור 33).

תעוזתו של שנלר במשבר שנות השבעים ויכולתו הארגונית הזניקו בשנת 1879 את מספר דיירי המוסד ל-140 איש, מתוכם 123 חניכים, ובכך הפך הוא לבית החינוך הפרוסטטנטי הגדול בעיר.

איור 3: בניין בית היתומים הסורי בטרנספורמציה מחזות מזרחית לחזות מערבית:

33 (למעלה): ציור המורה קאזה צנדר, 1879 (מקור: מסמך תאודור שנלר)

33 (משמאל): תחריט, 1883 (מקור: דוח שנתי של בית היתומים הסורי 1883 (JB))

27 צנדר שימש מורה לגרמנית וערבית במוסד בשנים 1879-1883. מנייתו מדוקדק של פרטי השרטוט, שצר המקום כאן להכילו, עולה שהציור הוא משנת 1879, השנה שבה החל צנדר בעבודתו במקום. שרטוט זה מצוי בין דפיו של חיבור מסכם שחיבר תאודור שנלר בזקנותו, 'תולדות בניית בית היתומים הסורי בירושלים' (Baugeschichte des Syrischen Waisenhauses in Jerusalem; כתב היד שמור ב-LKAS, ללא סימון). תאריכי הכותרת המאוחרת המודפסת על השרטוט (במכונת כתיבה) - 'בית היתומים הסורי 1872-1873, העתק של ציור קאזה צנדר' - שגויים. ראו: Jahresbericht, 1879, pp. 12, 16. תודתי לר"ר יעקב אייזלר (Jakob Eisler) משטוטגרט, שהעביר את המסמך לידי.

פעמונים ורעפים – ההרחבה הרביעית של המוסד (1881–1885)

הביקוש הגובר להתקבל ל'בית היתומים הסורי' בצד לקחים מבנייה חפוזת בעבר העלו את הצורך בתכנון מתווה ארכיטקטוני מתקדם למוסד. מתווה כזה הוצג בדוח השנתי של שנת 1883, בתחריט של 'בית היתומים הסורי' (להלן: תחריט 1883; איור 3).²⁸ לראשונה הוצג רעיון לגבש את מקבץ המבנים הקיים למכלול אחיד דמוי בניין תלת-קומתי גדול, בעל מראה מערבי: חזית סימטרית מעוצבת, מגדל פעמונים וגגות רעפים. כן הוצעה חומה היקפית חדשה, חלופה לחומת פרוטיגר, שנבלעה בבנייה.²⁹ לא הוכנו תכניות מפורטות לביצוע, והחזון שתואר בתחריט מומש בהדרגה במהלך שמונה-עשרה השנים הבאות, כפי שיפורט להלן.

הבנייה החלה בהוספת קומה שלישית לדופן הדרומית ובעיצוב חזית ייצוגית (1880–1881). במרכז החזית עוצב גמלון אבן משולש, ונחקק בו פרטי המוסד – הקיימים עד ימינו: שמו בגרמנית ובערבית, סמלו (שה נושא דגל), כתובות קודש בשתי השפות ועיטורים מסורתיים של פרות הארץ. במרכז הגמלון הוכן פתח עגול לשעון מכני, ומעל הגמלון הותקן מגדל עץ מצופה פח אבץ עבור פעמונים. ב-22 במרס 1885, יום הולדתו של הקיסר הגרמני, נחנכו שלושה פעמונים גדולים במשקל כולל של $\frac{3}{4}$ טונה שנרכשו בגרמניה בסיועו. בעצרת הגדולה, שנכחו בה רבים מבני הקהילה הפרוטסטנטית בעיר, נאמר שהיה זה צלצול הפעמונים האוונגלי הראשון שהתנגן בירושלים. הפעמונים שיקפו את התחרות המתפתחת בין מעצמות אירופה על יצירת מוקדי השפעה בארץ הקודש, בשעה שמתחים עדתיים מסורתיים החלו להתקשר כאן בהדרגה לפטריוטיזם לאומי פוליטי. זמן קצר קודם לכן נבנה מבנה אחורי לבתי מלאכה (1882–1885), בצמוד לחזיתו האחורית של הבניין הראשי. היה זה מבנה שטוח גג שחבק חצר אחורית חדשה (290 מ"ר), שמתחתיה בור מים גדול. כך נוצרו במוסד שתי חצרות פנימיות: חצר האורך הוותיקה – לפעילויות השקטות של הבית, והחצר החדשה – לסדנאות על מטרדיהן (איור 11).

הקמת אולם התפילה – ההרחבה החמישית של המוסד (1889–1890)

הקמת אגף אולם התפילה (קפלה) היוותה למיסיונרים נקודת ציון חשובה בפעילותם בארץ. האולם היווה מרכז התוועדות עצמאי לקהילה שהתגבשה סביב המוסד וביטל את הצורך להצמיד חניכים ('בכל חג ומועד ובכל תנאי מזג אוויר') לטקסי דת בכנסיית סנט פול הערבית (ברחוב שבטי ישראל היום) או לכנסית ישו המשיח, הכללית, בשער יפו. ברקע עמדה התפצלות דרכם של האוונגלים

28 לא נמסרו פרטים על מקורותיו של התחריט, ונכתב רק הסבר קצר: 'התמונה מתארת בדיוק נאמן למדי את חזית הבית, למעט החלק האחורי המופיע בתמונה וצריך להיות מושלם בקרוב' (3 p. Jahresbericht, 1883; Jahresbericht, 1884); ראו גם בספרו של ידיד המוסד בשווייץ, פון אורלי: C. von Orelli, *Durch's Heilige Land*, Basel 1884, p. 160. בכל הפרסומים הללו המגדל עדיין סכמטי, והדבר מעיד שהתחריט הוכן בסביבות שנת 1882.

29 עיון בתחריט חושף שיצורו התמצא בפרטי המבנה הירושלמי, כגון קו גגות, בליטות מסוימות באגף המזרחי, חלונות כפולים בקומת קרקע וביתני השמירה. ניתן לקבוע בוודאות שהתחריט הוכן על ידי אדריכל אירופי מקומי, אולי שיק, חבר הוועדה המייעצת. מדידת שדה שביצעתי מראה שרוחבו של הבניין הגדול הניצב כיום באתר כמעט זהה למידת הרוחב של החצר הישנה בתכנית פרוטיגר הוותיקה.

והאנגליקנים: גובאט נפטר, הבישופות המאוחדת התפרקה (1886), והוחל בבניית כנסייה לותרנית מרכזית, כנסיית 'הגואל'. הקמת הקפלה אצל שנלר הייתה עדות להצלחתו האישית של 'אב היתומים' וחיזקה את מעמד הקהילה האוונגלית בעיר, שמנתה כבר כ-1,500 איש.

הקפלה הושלמה בשנת 1890, וכעבור שמונה שנים הותקן בה עוגב גדול.³⁰ היה זה אולם כפול גובה ששטחו 11×33 מ', והוא בלט מרחוק בשל חלונותיו – סדרת חלונות קשתיים מקובצים לשלוש, עיצוב שהוצע כבר בתכנית פרוטיגר. הקפלה תוכננה במקורה להיבנות על האגף המערבי הישן של הבית, הוא בית ההתנחלות העתיק, אלא שזה נמצא בלתי כשיר לנשיאת עומסים נוספים. את התוצאה תיאר שנלר: 'כוונת הרפורמה התפתחה למהפכה. הבנאים נאלצו לבצע פעולת הריסה אדירה של אותם חדרים מקומרים שהיו נמוכים מדי [...] חדרים שנבנו עוד לפני שמישהו חשב על בית יתומים סורי'.³¹

כך נהרסו ונעלמו בית ההתנחלות המקורי של השנלרים משנת 1856 ומרבית הרחבותיו (איור 11). חשוב לשחזר את מראה 'בית היתומים הסורי' ואת תרומתו לנוף בשנה ההיא (1890), הואיל ומהפך אידאולוגי וזעזוע ארגוני עמדו בפתח, ואלה שינו את מראהו כליל. במתחם ניצב בניין מרכזי גדול, מוקף עצים ומספר ביתני עזר. חלקיו המצרפיים שווו לו מראה גמור למחצה, אם כי ניכר שהמערך עוצב בקפידה על רשת אורתוגונלית, מערך של קווים ניצבים זה לזה.³² הפעמונים המצלצלים והתורן נושא דגל גרמניה הבליתו את הנוכחות האירופית למרחוק. בסמוך נמצאו גני ירקות, עצי פרי וצל, ומעט רחוק יותר השטחים החקלאיים: 100 דונם כרמים ו-45 דונם מטעים, מעובדים על ידי פלאחים שכירים. המוסד החזיק עשרים וחמישה בורות מים, בעלי נפח אגירה של כ-1,200 מ"ק, וכ-400 דונם קרקעות. מרחוק נראה 'בית היתומים הסורי' כמוסד אירופי בעל אופי מנזרי מסוגר מאחורי חומה, מעין אחוזה קולוניאלית בגודל בינוני.³³ בעיר, לאורך החפיר ברחבה הפנימית של שער יפו, החזיק אז שנלר שורת דוכני מסחר שהקים לבקשת הרשויות (1885), בזיכיון הפעלה לשש שנים, ורכים ממוצרי בתי המלאכה שלו נמכרו שם.³⁴

הבנייה בתקופת המעבר: תמורה ארגונית ומהפכה אידאולוגית (1892–1894)

בשנת 1889 עבר בסיס המוסד לגרמניה. מארגון פרטי שנתמך משווייץ הפך הוא לאגודה רשומה שפעלה משטוטגרט. בשנת 1891 התמקמה סופית בעיר קלן ונרשמה בשם 'אגודה האוונגלית למען בית היתומים הסורי בירושלים' (Evangelischer Verein für das Syrische Waisenhaus in Jerusalem),

30 בניית הקפלה, ואולי גם תכנונה, נמסרו לאדריכל המקומי פאול פלמר (Palmer, 1856–1935). ראו: BAZ, 1890 (2), p. 30. הפרטים עליו מועטים. הוא היה האדריכל ומנהל הביצוע של בית הפרובסט הגרמני (1903) ובניינים נוספים. הקמת אולם התפילה של שנלר הייתה כנראה מעבודותיו הראשונות.

31 BAZ, 1890 (1), p. 13

32 'רשת' במשמעות קווים מקבילים (grid); השם העברי לרשת אורתוגונלית, אסכלה, איננו נפוץ.

33 תאודור ננדל (Sandel, 1845–1902), מורד ואדריכל טמפלרי, הכין בשנת 1889 שמאות למתחם שנלר וכתב שמלאכתו לא הייתה קלה כלל, כי מדובר ב'אחווה [...] שהתפתחה בתנאים מיוחדים ביותר, בהדרגה ובזמנים שונים'. ראו: LKAS, K8, Akte 38. לניתוח שמאות ראו: גורדון (לעיל, הערה 1), עמ' 134–138.

34 SVSW, 12 (3.8.1891), p. 8 (כתב־יד). לצילום, ראו: שנלר (לעיל, הערה 5), עמ' 52.

ובשנת 1894 זכתה למעמד של אגודה ממלכתית מוכרת מטעם בית המלוכה בברלין. תמורה מערכתית זו, שעל גורמיה לא אעמוד כאן, פתחה תקופה חדשה בתולדות המוסד. תקנון פומבי הגדיר מסגרת ארגונית ובה ועד מנהל וחבר נאמנים (קורטוריון). נקבעו סדרי ניהול, תקצוב, ביקורת וגיוס תרומות. במהלך רגיש ומתיש ויתר שנלר על כל נכסיו הפרטיים בארץ הקודש לטובת האגודה, כולל על קרקע שחכר ברגע האחרון, ללא אישור, בכיר-סאלם שבשפלת רמלה.³⁵ הקשר עם שווייץ התרופף, והוועדה המייעצת בירושלים פורקה.

ב-18 באוקטובר 1896 הלך י"ל שנלר לעולמו, וניהול המוסד בירושלים עבר לידי בכורו, הכומר תאודור שנלר (1856-1935). הבן השני, הכומר לודוויג שנלר (1858-1953), הצטרף לוועד המנהל בקלן, ובשנת 1901 יקבל את תפקיד יושב ראש האגודה (איור 7).³⁶ השניים הובילו את המוסד אל פסגת הצלחתו בארץ הקודש, אך אביהם הזקן היה זה שהתווה, טרם מותו, את הכיוון האידאולוגי החדש למוסד.

במאי 1891 חיבר י"ל שנלר סקירה ביקורתית על מפעל חייו וקבע גלויות שהאסטרטגיה להפיץ בוגרים ערכים על מנת לפרוש 'רשת התיישבות אוונגלית' בכל הארץ – כשלה. יוצאי המוסד הערכים שבו לכפריהם, נודו או נטמעו, ביפו לא קמה קהילה אוונגלית עירונית, וביר-סאלם לא בשלה להקמת קולוניה חקלאית ערבית. בנסיבות אלה הציע המיסיונר לאגודה כיוון מהפכני:

הגיעה העת לחפש שינוי ביעד הסופי של תכניתנו, ולנקוט דרך הפוכה מבעבר, דהיינו במקום לפזר בסופו של דבר את צאן מרעיתנו – לשמרם יחדיו, ובוה לגדול ולהתעצם.³⁷
 התכנית [היא] להקים על שטח זה בירושלים, בהדרגה, קולוניה אוונגלית של בעלי מלאכה [ein evangl. Handwerkerkolonie] מקרב החניכים הבוגרים [ההדרגשה במקור].³⁸
 (והמטרה):

לספק בעתיד לבעלי המלאכה שבקרב חניכינו מושב מולדת [Heimat], שעליו יתיישבו, ושבו יוכלו להקים קהילת 'בית-יתומים-ירושלים'; בו ימצאו את פרנסתם, סביב בית היתומים יהיה משכנם, ומטעם המוסד ישמשו שליחי דת; כך תיווצר קהילה [...] מלוכדת, שתהווה חלק מצפון-מערב ירושלים, ופירות עמלנו ידברו בעד עצמם [...] לשם כך הוקם אולם התפילות בשנה החולפת; ואשר לבתים הנחוצים [למגורים] – ידאגו לנו בהדרגה האל ומאמיניו.³⁹

35 לימים 'חוות שפון', על שם מנהלה החקלאי משנת 1895, מתאוס שפון (Spohn). כיום בקיבוץ נצר-סירני. ראו: J. Eisler, N. Haag & S. Holtz, *Kultureller Wandel in Palästina im frühen 20. Jahrhundert: Eine Bilddokumentation*, Epfendorf 2003, pp. 101-106

36 הכומר תאודור שנלר נישא ליוהנה אלמנדינגר (Allmendinger) ונשאר בירושלים עד יום מותו. לודוויג שנלר הבן, לימים ד"ר לתאולוגיה, נישא לקתרונה פון טישנדרוף (von Tischendorf), בת הקונסול הגרמני בירושלים, ועזב לגרמניה. אחותם מריה שנלר (1859-1946) נישאה למורה המוסד לאונרד באואר (Bauer) – לימים פילולוג ידוע לשפה הערבית – ונפטרה בארץ. האח הרביעי, בן-אוני (Benoni, 1863-1868), נפטר בילדותו ממחלה. האח הצעיר יוהנס (1865-1901), ד"ר למשפטים, נפטר בקהיר ממחלה מסתורית מיד לאחר כניסתו למשרת סגן הקונסול הגרמני שם. לפרטים על כל בני המשפחה ראו פרסום חדש: J. Eisler & A. Krauß, *Bibliographie der Familie Schneller – Das Syrische Waisenhaus in Jerusalem*, Stuttgart 2006

BAZ, 1892 (2), p. 20 37

BAZ, 1894 (3), p. 40 38

BAZ, 1892 (2), p. 20 39

הרעיון הארץ־ישראלי נבחן באגודה בדקדקנות במשך שלוש שנים, מתוך ערנות להלכי הרוח הקולוניאליים שאפיינו אז את גרמניה ולאפשרויות הסיוע הממלכתי בתחום זה.⁴⁰ חשיפת כמות האדמות העצומה שצבר שנלר (בחשאי) עם השנים בירושלים הועילה גם היא לקבל החלטה, וב־25 במאי 1894, בעצרת חגיגית בקלן, אומצה הצעתו פה אחד.⁴¹ רבעון המוסד תיאר את התפנית הצפויה וחשף שמדובר למעשה בגלגול רחוק של רעיון החיתון משנות השבעים:

עלינו להתחיל את מפעל ההתיישבות שהיה בתכנון זמן רב! עכשיו יש להתחיל! עלינו לבנות בתים קטנים, להקיף כל אחד בגינה, ולהושיב בתוכם משפחות [ערביות], לאפשר לתת להן מקדמות לכיסוס מקצועי [...] עד שיעמדו על רגליהן ויוכלו להחזירן. כמה משוכבת המחשבה שילדיהן ייוולדו כנוצרים חברי הקהילה האוונגלית!⁴²

לשיקולים הפנים־ארגוניים שהובילו למהפך הזה, הצטרפה גם המציאות שהתפתחה בירושלים: מעמד העיר התחזק, אוכלוסייתה עמדה על 35,000 איש (1887), וקו רכבת מיפו הגיע אליה (1892). גל שלישי של מיזמי בנייה שטף את הפרוור, לכיוון שנלר: ליד גבולו הצפוני־מזרחי של המוסד, נוכח חוות פין הנטושה,⁴³ החלה לקום שכונת הבוכרים האמידה (1891), ובגבולו הדרומי – מכיוון הדרך שהכשיר המוסד לרחוב יפו – צצו שכונות ליהודים עניים.⁴⁴ בדיווחי המיסיונרים מאותה עת באה לידי ביטוי, לראשונה, תחושת מחנק מצטבר,⁴⁵ ולא עבר זמן רב עד שמסרו שמיזמים יהודיים כבר חלפו על פני המוסד מערבה. 'בית היתומים הסורי' נבלע בעיר החדשה, ומצב זה התאים להפיכתו לשכונה. זו הייתה גם אחת הסיבות לכך שהוחלט אז לאפשר למייסטים במוסד לשרת בזמנם החופשי לקוחות מירושלים.

בינתיים התממשו באתר שני מיזמי בנייה חדשים: הוקמה חומה היקפית חדשה שגובהה 4 מ', ובפסגתה חוט תיל ('נגד גנבים', 1892). היא תחמה גרעין מורחב, בן 14 דונם, למוסד, ובתוכו נבנה 'בית האינספקטור' (המפקח) עבור משפחת תאודור שנלר (1893);⁴⁶ היה זה בית גרמני דו־קומתי

40 בעצרת בקלן הושמעה הערכה ש'הרעיון הקולוניאלי' (der 'Koloniale Gedanke', המירכאות במקור) של המיסיון ימצא בגרמניה מקור לגיוס כספים. ראו: BAZ, 1894 (3), p. 55. הדברים נאמרו על רקע ועידת המעצמות לענייני אפריקה שהתקיימה בברלין (1885) ומדיניותו האימפריאלית המוצהרת של הקיסר החדש וילהלם השני (משנת 1888). משנת 1887 החלה לעגון מדי שנה אניית מלחמה גרמנית בחופי הארץ; סניף בנק 'דויטשה־פלשתניה' (1897) וסניף דואר גרמני (1898) נפתחו בירושלים זמן קצר אחר כך, וספינות חברת 'קו המבורג לוונט' (Hamburg Levante Linie) עגנו תדיר מול יפו החל משנת 1900.

41 BAZ, 1894 (3), p. 48

42 שם, עמ' 54. בהקשר זה הוזכרה כמופת פעילות מיסיונרים פרסביטריאנים אמריקנים בקרב הקופטים במצרים.

43 באביב 1884 התלונן שנלר לפני הקונסוליה שכרם־אברהם, הנטושה זה שנים אחרות, מושכת ביום ובלילה טיפוסים שוליים כנגבים חקלאיים, כמרים חוטפי ילדים ושודרים. הוא דיווח שמצא שם גופת גבר שנשדד, וביקש מהשלטונות לדאוג לחסימת פתחיהם הפרוצים של צמד הבתים במקום. ראו תעודות מ־5 ומ־13 במאי 1884: גה"מ, חטיבה 67, תיק 258, תעודות 692, 719.

44 היו אלה שכונות כרם (1891), כולל וילנה (1891), כולל הורודנא (1892) ופליטי רוסיה (1894). ראו מפה ותצלום אוויר של המרחב: 'בן־אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 267, 288–289.

45 'בעתיד הלא רחוק יעמדו בית היתומים בתוך רובע יהודי, ואנחנו שמחים על כך שסביבתנו הקרובה כבר הפכה ברובה לרכושנו, כך שבית היתומים לא יימחץ [erdrückt werden] על ידי שכנים יהודים' (BAZ, 1892 [2], pp. 29–30).

46 לימים 'בית הדייקטור'. תוכנן על ידי ידיד האגודה בקלן האדריכל ארנסט הנול (Hänsel).

ריבועי גדול (550 מ"ר), בעל גג שטוח מצופה לוחות אבן (משנת 1903 – ברעפים; איור 6ה). הבית היה בית המגורים העצמאי הראשון במתחם, ובישר את הופעתם של נוספים מסוגו.

ההרחבה השביעית במתחם: תחילת הקמתה של שכונה (1894–1906)

ההחלטה ההיסטורית בשנת 1894 להקים שכונה בירושלים פתחה תנופת בנייה שנכלמה רק עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בתוך עשרים שנה בוצעו ברציפות עשרים וחמישה (!) מיזמי בנייה, חלקם במקביל. העבודות התפצלו לשני אזורים: אזור הבניין הראשי ואזור הרחוב החיצוני.

תחילה הוקם בבניין הראשי אגף ובו אולם אוכל גדול עבור 200 סועדים ומעליו שתי קומות מגורים (1896). המבנה הושען על האגף המזרחי הישן מימי צנדר וגרם להתמוטטותו ('בענני אבק עצומים'). לכן נאלץ המוסד לבנות, למעשה, באותו זמן שני אגפים, הכול בהתאם לחזון תחריט 1883. לידם נבנה מבנה ספח חיצוני דמוי מגדל עבור בתי שימוש, אליו הובילו מעברי גשר, ומבססו נחצבה רשת ביוב לכל האתר.⁴⁷ במקביל פותחו שטחי חוץ ושופרה הדרך מהמוסד לרחוב יפו (1895–1896), בין השאר כדי לסייע לעגלות הכבדות טעונות החרסית לנוע אל מפעל הלבנים שהתפתח במתחם.

בשנת 1897 הוקם האגף הארמני – מבנה תלת-קומתי גדול נוסף, צמוד לאגף אולם האוכל החדש, לכיוון צפון (איור 21). אגף זה נועד לשכן יתומים שחילץ המוסד, במבצע בין-לאומי מסובך ובסיוע המיסיון האמריקני, מפרעות בארמניה. מיד אחר כך הוקם מערך המכונות הממונע הראשון (1898–1901). היה זה מקבץ מבנים עצמאי בפינה הצפונית-מזרחית של החצר, וחלקם התמזגו בחומה ההיקפית. היו שם בית עבור מנוע 12 כ"ס מתוצרת 'דויטץ' (Deutz), בית מכבסת קיטור, מרכז רחצה בן עשר מקלחות בעלות מים חמים, בור מים ענק (630 מ"ק) ומבני סדנאות חדשים. טחנת קמח צורפה למערך בשנת 1903 וביטלה את תלות המוסד בטוחן הטמפלרי ברפאים.⁴⁸ מערך זה קידם את המוסד למעלת פנימייה מודרנית גדולה.

הגידול הניכר במספר החניכים ב'בית היתומים הסורי' גרם לפגיעה מצטברת באינטימיות ובתחושת ה'ביתיות' (Heimat) של החניך, שחש אבוד באולמות כלליים ונטמע בקבוצות גדולות. כתוצאה מכך אימץ המוסד תפיסה פדגוגית מודרנית: ילדי הפנימייה פוצלו לשש 'משפחות' רב גיליות קבועות, שבכל אחת כשלושים ילד. בראש כל קבוצה הועמד 'אב משפחה', מדריך מוסמך מגרמניה, וכל 'משפחה' אמורה הייתה לקבל דירת מגורים מרוהטת, מכסת צעצועים וריהוט אישי לחניך. למימוש מהלך זה הוקם בשנת 1900 'אגף המשפחות' – מבנה דירות תלת-קומתי גדול, שניצב חוצץ בין חצרותיו הפנימיות של הבניין המרכזי. בזאת הושלמה החוליה האחרונה של תחריט 1883, והחצר הפנימית הראשית נסגרה מכל צדדיה (איור 21). בראש פיר המדרגות הפנימי, דמוי המגדל, של

47 בקיץ הקשה של 1902 נמסר שמערכת הביוב היקרה, 'יחידה מסוגה בירושלים', פעלה באורח יוצא מן הכלל וצמצמה מידית את מספר מקרי המלריה לעשירית. ראו: 2, p. SVSW, 63 (23.11.1902).

48 תצלומים ראו: 84–90, pp. L. Schneller, *Tröstet Jerusalem*, Köln 1906.

האגף, נחקק צמד מגנים עגולים הנושאים תאריכים היסטוריים: 1900, שנת השלמת הבניין, ו-1856, ראשיתו כבית התנחלות קטן, עדות נדירה למעשה החלוציות ההיסטורית. בפיר הותקנה מעלית שירות להספקת ארוחות חמות מהמטבח המרכזי לדירות. מכל מים גדול מברזל הותקן על הגג, אליו סונקו מים מהבורות, וממנו סופקו, בכוח כבידה, לכל צרכני המתחם.⁴⁹

בשנת 1903 נחנך ב'בית היתומים הסורי' בטקס חגיגי 'מעון עיוורים' (Blindenheim). כבר משנת 1882 פעלה במוסד מערכת חינוך לעיוורים, הראשונה מסוגה בארץ-ישראל. הבניין החדש יועד לארבעים עד חמישים עיוורים, בנים ובנות. הוא תוכנן לאחר סיור לימודי בגרמניה והתייעצות עם מומחים שם. המבנה הוקם כ-50 מ' ממערב לבניין הראשי, ודחק מעט מערבה את החומה ההיקפית (איור 6ה). בחזיתו קובעו לוחות שיש בגרמנית ובערבית לזכר התורם, הרוזן פון מיניך מדרזדן (Graf von Münnich, Dresden, 1825–1902). מגדלון עץ מסוגנן מצופה פח אבק ונושא פעמון קטן הותקן בו בשנת 1909. הפרופורציות המדויקות של 'בית העיוורים' וחזיתו הסימטרית הפכו אותו למבנה היפה בשכונה, עד ימינו.

באותה שנה הוקם מערך מכונות ממונע שני, הפעם בבתי המלאכה שבחצר האחורית הישנה. קמרונות נפרצו, הותקן גג רעפים, ובלב המערך הוצב מנוע 'דויטש' בן 4 כ"ס (משנת 1907 – 8 כ"ס; איור 11). הנגררייה הפכה כך למפעל הגדול של הבית, ובית הדפוס קודם לדרגת חשיבות עירונית. מאוחר יותר חוברו למנוע מכונת הלישה האוטומטית של מאפיית הבית וגם משאבת הסניקה למאגר המים שעל גג הבניין הראשי.

בעוד הגרעין המרכזי מתרחב והולך, החלה הקמת בתי מגורים מחוץ לחומה ההיקפית (איור 16). במקורות השונים לא אותרה תכנית כוללת לשכונה, אך הועבר מסר ברור בקשר למערכה הרצויה: נפסל רעיון לבתי שורה, והודגש: 'הוועד המנהל ירצה בעתיד בתים קטנים יותר, מופרדים לגמרי זה מזה, כל אחד בעל גינה קטנה משלו, בתחילה למשל משני צדי רחוב שיתפתח לאט לאט'. אמירה זו היא שהניחה את היסוד הצורני לשכונה מטיפוס כפר קווי (לינארי) גרמני בירושלים.⁵⁰

בקיץ 1895 נבנה צמד בתי המגורים הראשון. הוא תוכנן בידי האינספקטור תאודור שנלר (איור 4). כל בית היה קובייתי, דו-קומתי, ובעל גג רעפים. הוא כלל צמד דירות, חצר משק, בור מים וכניסה פרטית. שם הבית נחקק באותיות גותיות שחורות על קשת דלת הדירה הגבוהה הפונה לרחוב: 'ארפפינגן' (Erpfingen), כפר הולדתו של שנלר הזקן בוירטמברג, ו'שטוטגרט' (Stuttgart), מקום מושבה הראשון של האגודה. הדירות הושכרו בתעריף נוח למייסדים ערבים בקהילה המתגבשת. צמד הבתים הוקם מול הכניסה לבית היתומים מטעמי נוחות, אך גם לצורך עיבוי השמירה על השער הראשי ותפיסת שטחיו הדרומיים של המוסד נוכח הופעתן של שכונות יהודיות סמוך לגבולותיו (איור 16).⁵¹ בעקבות הקמת מבנים אלה התבקש תאודור שנלר להצמיד להבא כל זוג בתים בקיר

49 תצלומי תוספות הבניין הראשי ראו: שם, עמ' 74–84.

50 SVSW, 20 (12.12.1892), p. 4. על מתאר הכפר הגרמני לסוגיו ראו: 'בן-ארצי, מגרמניה לארץ הקודש: התיישבות הטמפלרים בארץ-ישראל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 76.

51 הצעה למיקום צמד הבתים הראשונים הופיעה ברישום ידני בתוך: SVSW, 28 (6.8.1894), p. 5. (כתב-יד).

- משותף, מטעמי חיסכון.⁵² כך נולד טיפוס בית מגורים מקורי, "בית כפול" (Doppelhaus), ששלט מתחם שנלר בחמש-עשרה השנים הבאות.
- הבית הכפול הראשון, 'בית קלן' (Köln), הוקם בשנת 1898 ליד 'בית ארפפיגן'. צורתו הייתה תיבה מוארכת בעלת גג רעפים מתון ארבע-שיפועי. הבית נשא את שם מקום מושב האגודה על לוח אבן בחזיתו.⁵³ בשנת 1910-1909 שינה הבית זהות: הוא שופץ והפך לאכסניית האורחים הרשמית של הקולוניה, ושמו שונה ל'בית האלה ע"נ [על נהר] זאלה' (Halle a.d. Salle; איור 16). תמורה זו תוסבר בהמשך.
- בשנת 1897 רכש הארגון מידי פקיד עות'מאני בכיר בית אבן חד-קומתי שניצב 400 מ' ממערב למוסד.⁵⁴ למבנה הוסיפו קומה חדשה וגג רעפים, וכעבור שנתיים שונה שמו לבקשת התורם, כומר משווייץ, מ'בית האפנדי' (Efendihaus) ל'בית המבורג' (Hamburg), לזכר אביו, שהיה איש המבורג.⁵⁵
- 52 SVSW, 32 (10.8.1896), p. 2
 53 כיום ברחוב מלכי ישראל 59.
 54 הפקיד זוהה בשמות שונים בפרוטקולים מאוחרים: SVSW, 57 (Effendi Abudeeri); SVSW, 35, (30.11.1896), p. 5 (Steuerbeamte Abderrachman elbudëri) (22.10.1901), p. 13
 55 הבית, כיום בצומת הרחובות שמגר ומלכי ישראל, נחתך בפינתו בשנת 1988 לצורך הרחבת רחוב שמגר, והשלט נעלם.

איור 4: ראשיתה של שכונת שנלר, מבט לכיוון צפון, קיץ 1896; בחזית, צמד בתי המשפחה הראשונים 'ארפפינגן' (משמאל) ו'שטוטגרט' (מימין); מאחור, הבניין הראשי; מימין, מאחורי החומה, 'בית האינספקטור'; ילדי המוסד והמבוגרים – בחזית. מאחוריהם, באלכסון, הדרך לרחוב יפו (מקור: יד בן-צבי, תיק שנלר, ללא סימון)

'בית המבורג' קלט שתי משפחות ערביות, ריכוז בהדרגה את בעלי החיים שהורחקו מהבניין הראשי, והפך למרכז המשק והחקלאות של בית היתומים. בשנת 1912 היו שם אורוות, רפת, אווזייה, מכלאת שוורים, חזירייה, דיר עזים, מתבן חסין אש, מכלאת בידוד לחיות חולות – כולם מוגנים בחומה היקפית גבוהה בעלת שער כבד. לכיוון בית זה, ולא לכיוון העיר המתקרבת ממזרח, הוקמו בהמשך בתי השכונה (איור 16).

בשלהי 1902 נבנה בית כפול חדש סמוך ל'בית המבורג', צמוד לדרך הראשית, והוא נשא את השם 'מינכן' (München), עירו של התורם. ארבע משפחות של מייסטים ערבים אכלסוהו, ובמהרה נולדו שם תינוקות ראשונים.⁵⁶

הגידול במספר שוליות המלאכה חייב להכשיר להם מגורים הולמים.⁵⁷ בשנת 1906 נבנה 'מעון השוליות פטרסבורג' (Gesellenheim Petersburg), בתרומת הקהילה האוונגלית הרוסית של עיר זו. בית כפול זה הוקם ממזרח ל'בית מינכן' (איור 16),⁵⁸ ונקבע שיהיו בו לא רק מיטות (לעשרים ושבעה איש) אלא גם חדר הסבה וקריאה, בהתאם לצורכי הבוגרים. בקומה העליונה מוקמה משפחת חשב המוסד בתור אב בית.

בשנת 1907 הוקמה אכסניית אורחים (הוספיס) בשכונת שנלר, במטרה להקל על אורחי המוסד מחו"ל. בית כפול זה מוקם בצדו הצפוני של הרחוב, ונקרא על שם הקהילה התורמת בגרמניה, 'האלה על (נהר) זאלה' (Halle a.d. Salle). תקנון אירוח ולוח תעריפים הסדירו את פעולת האכסניה. כעבור שנה התברר שריחוקה מהבניין הראשי, 230 מ', מכביד על האורחים ('במיוחד בזמני ארוחות'), ומקשה לשלוח בנות מנקות ('בליווי מבוגר') לעבודות אחזקה. הפתרון המקורי שמצאו המיסיונים היה להחליף את תפקיד 'בית האלה' בזה של 'בית קלן', שהיה ממוקם מול שער המוסד, וששופץ לקראת חגיגת היובל של המוסד. לאחר שהושגה הבנה עם תורמי האכסניה, הוחלפו שלטי הבתים זה בזה: בית האכסניה הפך לבית מגורים רגיל בשם 'קלן', והאכסניה מוקמה בבית הישן המשופץ (איור 16).

מעמד 'בית היתומים הסורי' בארץ ומחוצה לה ערב המאה העשרים הלך והתבסס: ביקורו המתוקשר של הקיסר הגרמני ב'בית היתומים הסורי' (1898) ורשת תחנות ההתרמה שפרש המוסד באירופה ומחוצה לה רוממו את קרנו. המוסד פתח במוריסטאן בעיר העתיקה בית ספר עממי ערבי פרוטסטנטי (1901), ואחר כך החל להציע לבוגריו בחינת גמר ודיפלומה מקצועית מוכרות בגרמניה (1905). עקב לחץ כבד של מקומיים, לאו דווקא יתומים, להתקבל למוסד, ניסתה האגודה לקבוע מכסת גג לחניכים, אך מספרם האמיר לסביבות 300. המוסד הפך לבית החינוך הפנימייתי הגדול בעיר, וכנראה בארץ.⁵⁹ בשנת 1906 פתח שלוחה בחוות הפרדסים בירסאלם ובה בית ספר חקלאי ל-30 ילדים ערבים.

56 SVSW, 60 (20.2.1902), p. 8. כיום ברחוב מלכי ישראל 50.

57 התפתח במוסד סולם דרגות מקצועי המקובל בגרמניה: בראשו רב-אומן (Meister), מתחתיו השוליה (Geselle) – אומן צעיר בעבודתו הראשונה, אחריו מתלמד (Lehrling) – חניך טרם הסמכה, ולבסוף הפועל הפשוט, שכיר יום מהסביבה.

58 השור: 2. p. 74 (1.8.1904); SVSW, 74 (5.2.1905), p. 2. כיום ברחוב מלכי ישראל 48.

59 טבלה משווה של כל מוסדות החינוך בירושלים ראו: 39–42, pp. BAZ, 1904 (3).

השלטונות הכירו בקהילה הערבית-האוונגלית בירושלים והעניקו למורה הערבי הבכיר של שני, אֶסְכֶר דומאט (Domat), מעמד של מְכַתָּאָר (1896). רשויות הכנסייה בגרמניה אישרו למתחם להתנהל כמרחב דתי לותרני עצמאי, אח למרחב כנסייתי 'הגואל' בעיר העתיקה (1906). בשנה ההיא נרכשה גם קרקע בנצרת להקמת שלוחה נוספת.

ראשית המאה העשרים: לקראת תכנון שכונתי כולל (1906–1914)

בחילת המאה העשרים גדלה מעורבות הוועד המנהל בקלן בסוגיות תכנוניות, והוא הסתייע לשם כך בחוות דעת של אדריכלים, תעשיינים ומחנכים בגרמניה.⁶⁰ על רקע מגמה של תכנון ארוך טווח התפתח המתחם במספר כיוונים בו זמנית (איור 16).⁶¹

בסוף שנת 1906 הוחלט להקים במקום בית חרושת לייצור לבנים ורעפים, במטרה להתחרות ביבוא היקר שהגיע ממרסיי לירושלים התוססת ולספק פרנסה לקהילה. מומחי כספים של הארגון הנפיקו איגרות חוב לגיוס הון להקמת המפעל, תעשיינים בגרמניה תכננו אותו, בנייתו ארכה שנתיים, ותעשיינים הוזמנו לנהלו. בית החרושת היה מבנה תלת-מפלסי גדול, שהוקם על מגרש חדש במורד הגבעה, ושפרץ את החומה ההיקפית צפונה. בשנת 1909 הופעל קו הייצור במלואו, והפגין כושר ייצור של 250,000 רעפים וכ-100,000 לבנים בשנה. התנור הענק היה 'המילה האחרונה של התעשייה הגרמנית'.⁶² את מערכתיו הניע מנוע קיטור מוזן פחם (35 כ"ס), ומרבית בתי המלאכה קושרו אליו. בשנת 1913 הוכנס לשימוש מנוע דיזל גדול (70 כ"ס, 'דויטץ'), מהיחידים שהיו אז בארץ. בית החרושת היה יזמה מצליחה, יחידה מסוגה בארץ הקודש, והיה המפעל המודרני הגדול בירושלים ואולי בארץ. בשנת 1910 הוקם בצמוד אליו בית מגורים למנהל התנור ('מייסטר מלבנה'), שהובא מגרמניה, 'בית פלכאך' (Haus Fellbach).⁶³ היה זה בית הלבנים הראשון שהוקם בירושלים למגורים, ולבניו ורעפיו היו מתוצרת המפעל. ערב מלחמת העולם הראשונה פעלה ב'בית היתומים הסורי' תשלובת תעשייתית ענקית במונחי התקופה, במערך של בניינים גבוהים עשויים מלבנים אדומות, עטורי גגות רעפים, וביניהם ארוכות, גשרונים פנימיים ושבילי קישור.

בקיץ 1908 הוחלט לבחור טיפוס בית מגורים חדש לשכונה המתגבשת.⁶⁴ לאחר בדיקת דוגמאות בשכונות פועלים מודרניות בגרמניה הוחלף דגם הבית הכפול, ששוכפל במוסד שנים רבות, בטיפוס

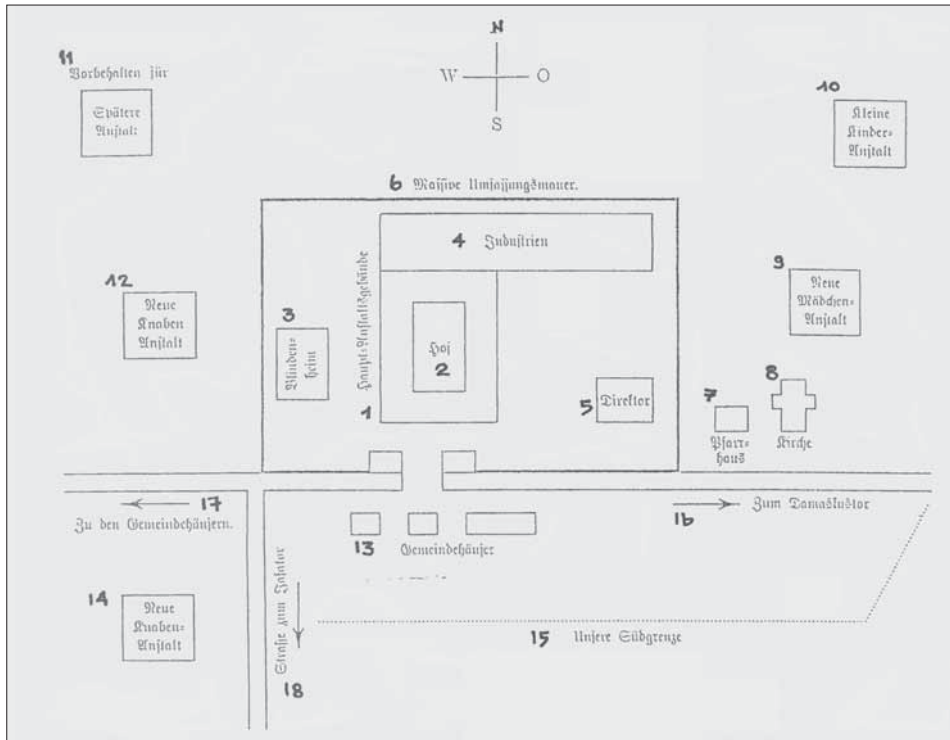
60 כישוריו של הכומר תאודור שניר כ'אדריכל ומנהל בנייה' צוינו עד אז לרוב. ראו למשל: SVSW, 56 (11.12.1901), p. 3.

61 דגם אדריכלי מתקפל מנייר, בן ארבעה-עשר גיליונות, נשלח לנאמנים כסיוע לקבלת החלטות ופורסם למכירה לציבור (1901). הוא עזר במקום מעון העיוורים ו'בית מינכן', אך אחרי 1904 לא הוזכר עוד. עותק נדיר מצוי במוזאון 'אוסטריאיי' (Ostereimuseum) בכפר זוננבול-ארפפינגן (Sonnenbühl-Erpfingen) בבאדן-וירטמברג, באגף שנפתח בשנת 2002 לזכרו של י"ל שניר, בן המקום. ראו: SVSW, 60 (20.2.1902), pp. 7–8.

62 SVSW, 59 (9.1.1902), p. 8; L. Schneller, *Wünschet Jerusalem Glück*, Leipzig 1911, p. 39; וכך: ג' גורדון, "גגות מתעופפים ברוח" כניסתם של רעפים ותעשיית החרסית לארץ ישראל", זמנים, 96 (תל אביב 2008), עמ' 58–67.

63 על שם עיירה בוויירטמברג. ראו: SVSW, 107 (7.3.1910), p. 2; SVSW, 104 (26.10.1909), p. 6. כיום כינוי 'הבית האדום'.

64 הוזכר קיומה של תכנית מתאר לבתים לאורך הרחוב, אך לא הצלחתי למצוא תכנית זו. ראו: SVSW, 99 (20.7.1908), p. 13.

איור 5: תכנית המתאר הרעיונית משנת 1909:

1. בניין ראשי
2. חצר
3. מעון עיוורים
4. תעשיות
5. מנהל
6. קיר היקפי מסווי
7. בית הכומר
8. כנסייה
9. מוסד בנות חדש
10. פעוטון
11. מוסד עתידי
12. מוסד בנים חדש
13. בתי הקהילה
14. מוסד בנים חדש
15. גבולו הדרומי
16. לשער דמשק
17. אל בתי הקהילה
18. כביש לשער יפו

(מקור: SWV No. 102, [1909], p. 5)

חדש: בית מגורים חד-משפחתי (Einfamilienhaus), שניצב על מגרש שגודלו כדונם מטרי אחד (25×40 מ').⁶⁵ בשנת 1909 נבנו בהינף אחד שלושה בתי משפחה כאלה, והם נשאו את השמות 'יהודה' (Judäa), 'שומרון' (Samaria) ו'גליל' (Galiläa). הם הוקמו במרווח שבין 'בית פטרסבורג' ל'בית קלן', והשלימו את הבינוי בצדו הצפוני של הרחוב (איור 16).⁶⁶ ההנהלה מקלן הזהירה מפני חד-גוניות ארכיטקטונית ואישרה למייסטרים הערבים שאכלסו את הבתים להוסיף להם באופן פרטי חדר עליית גג (מנסארד) או מרפסת הצופה לרחוב.

בשנת 1909 קבע צוות ביקורת מקלן שהבניין הראשי – שהצטופפו בו משתמשים רבים 'כמו בתיבת נח' – אינו אלא 'טעות היסטורית',⁶⁷ שלא תוכל עוד לספק את צורכי העתיד. לאחר לימוד פתרונות אפשריים אצל ארגונים מקבילים בגרמניה, הוחלט על מדיניות 'דה-צנטרליזציה', שעיקרה הוצאת מסגרות חינוך שונות אל מבנים חדשים חיצוניים. כצעד ראשון נקבע בקיץ 1910 כי יוקמו פעוטון (Kleinkinderanstalt) ומעון מתלמידים (Lehrlingsheim) לחניכי התשלובת התעשייתית. באותה עת פורסמה גם תכנית מתאר רעיונית ללב המתחם (להלן: תכנית 1909; איור 5), וזו שימרה

65 SVSW, 99 (20.7.1908), p. 13; SVSW, 100 (19.11.1908), pp. 8–9. הוזכרו שם תכנית שכונת הפועלים גמינדןסדורף ליד רוזטלינגן ומוסדות הרווחה של מפעלי 'באייר' בלורקוןן שלידי קלן.

66 SVSW, 105 (29.11.1909), p. 4. L. Schneller, *Kriegsbrieft aus Palästina*, Köln 1915, תצלום של השכונה ראו: pp. 54–55. כיום שרד מהשלושה בית אחד בלבד, ברחוב מלכי ישראל 46.

67 SVSW, 100, (19.11.1908), pp. 4–5; SVSW, 102 (7.7.1909), pp. 2–3

איור 7: משפחת שנל. יושבים, מימין לשמאל: מגדלנה, יוהן לודוויג שנל, מריה; עומדים: יוהנס, תאודור, לודוויג (צילום: קרקוריאן, ירושלים, בסביבות 1890)

מקומות פנויים בצדי הרחוב לכנסייה ולבית כומר, כמו בכפר גרמני – 'מבנים שאנו', כמאמר המתכננים, 'מן הסתם, לא נראה עוד [בתקופתנו]'.⁶⁸

הזדמנות מפתיעה לבצע שינויים דרמטיים נוצרה זמן קצר אחר כך. ב־12 ביוני 1910 עלה הבניין הראשי של 'בית היתומים הסורי' באש עקב התרשלות של אחד הדיירים.⁶⁹ הייתה זו אחת התבערות הגדולות שידעה העיר, ולאחר כמעט יממה של להבות אש, עשן ובהלה, נותרה מן הבניין רק מעטפת שלד אבן מפויחת. הגגות, מגדל הפעמונים והכנסייה הפכו אפר, ופינתו הדרומית-מערבית של הבניין נסדקה. ציוד נשרף, בורות המים רוקנו, ורכוש נבזז על ידי סקרנים. הנזקים נאמדו בסכום בלתי נתפס של 150,000 מרק, והמוסד שותק.

בדיוני החירום שנפתחו מיד בגרמניה נחלקו הדעות באשר לדרך השיקום. היו שסברו שיש לנצל את האירוע ('הזדמנות הפז') להרוס את הבניין הראשי כולו ולבנות באבניו בתים קטנים ופונקציונליים וכן בניין לכנסייה. אחרים הציעו לבנות גג חדש על השלד שנותר לפי מניין קומותיו התקינות – אחת או שתיים – לשקם את אולם התפילה במקומו האינטימי בחצר

ולהקים מבנים חדשים לפי הצורך. גישה שלישית, שמרנית, דגלה בשיקום מלא: היא הצביעה על כך שקירות הבניין יציבים ורצפותיו שלמות, חישה שעלות שיקום המבנה נאמדת בכרבע ממחיר הריסה ובנייה מחדש, וציינה שתכנון מבראשית ישתק את המוסד לתקופה ארוכה – שיקול לא מבוטל למוסד עירוני תחרותי.⁷⁰ בתוך ארבעה שבועות נפלה ההכרעה, לאחר שמסע תרומות מאומץ בכל גרמניה הניב 400,000 מרק(!). נקבע מסלול שאפתני משולש: שיקום מלא של הבניין הראשי, הקמת הפעוטון ובניית מעון המתלמדים הגדול. החלטה זו שמה לאל את התקווה להעניק לשכונת 'בית היתומים הסורי' חזות עירונית פרושה ומגוונת ברוח תכנית המתאר החדשה.

מבצע שיקום הבניין הראשי, החורג ממסגרת דיוני, חשף את יכולתו הארגונית המצוינת של המוסד ואת עצמתו הפוליטית בחו"ל. המבצע נוהל במברקים בין גרמניה לירושלים והשתתפו בו עשרות אנשים. הוא הסתיים בתוך שישה חודשים (ינואר 1911), ושנת הלימודים נפתחה בפיגור קל בלבד. הבניין שודרג מבחינה הנדסית ועיצובית, הפך חסין אש, ופינתו הדרומית-מערבית נבנתה מחדש. הוקם מגדל פעמונים מאבן, מעוטר בכיפת מתכת שחורה דמוית בצל בסגנון נאו־ברוקי, וזו הפכה

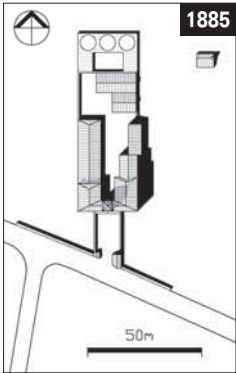
SVSW, 102 (7.7.1909), pp. 5–6 68

69 'ירושלים יום יום', האור, ט' בסיון תר"ע, גיליון פג, עמ' 3.

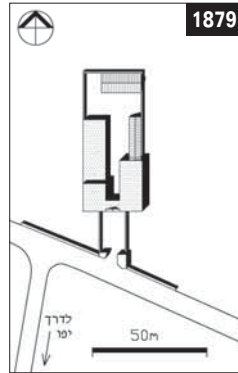
70 לדיון בשיקום השו: שנל (לעיל, הערה 62), עמ' 211–212; לעומת: SVSW, 108 (13.6.1910), pp. 11–12; SVSW, 108 (13.6.1910), pp. 4–7. עלתה שם הצעה להקים כנסייה מחוץ למבנה הראשי, כפי שעשה בית היתומים הקתולי של דון

בלוני (Don Belloni) בנצרת 'בצורה פרקטית וללא אישור מיוחד מהממשל התורכי'.

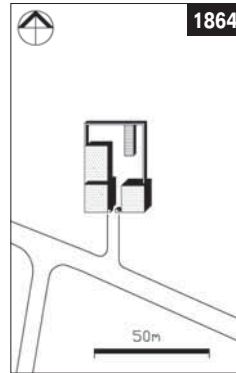
איור 6: התפתחות הגרעין המרכזי במתחם שנלר, 1856-1914 (המשך בעמוד הבא)

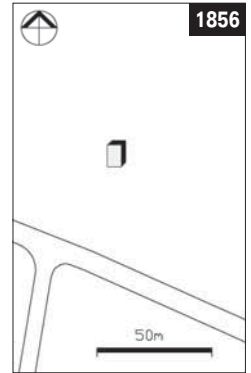
1885
ד6: חזית ייצוגית, מגדל פעמונים, גגות רעפים ומבנה מלאכה חדש מצפון

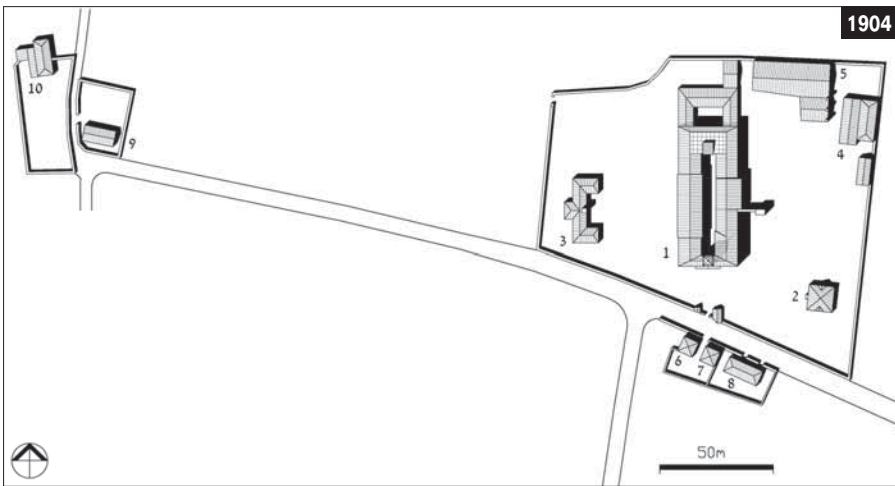
1879
ג6: התרחבות צפונה והכשרת מתחם מוגן מדרום

1864
ב6: ראשית בית היתומים הסורי: מבנה חינוך בחצר מוגנת

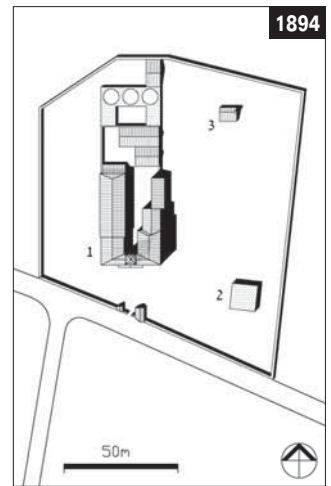

1856
א6: בית ההתנחלות

1904
ו6: שכונת שנלר בראשיתה: בתי מגורים לאורך הרחוב

- 1. הבניין הראשי
- 2. בית הדירקטור
- 3. מעון העיוורים
- 4. מרכז ממונע ראשון
- 5. מרכז תעשיות
- 6. 'בית ארפפינגן'
- 7. 'בית שטוטגרטי'
- 8. 'בית קלן'
- 9. 'בית מינכן'
- 10. 'בית המבורג' (אפנדי)

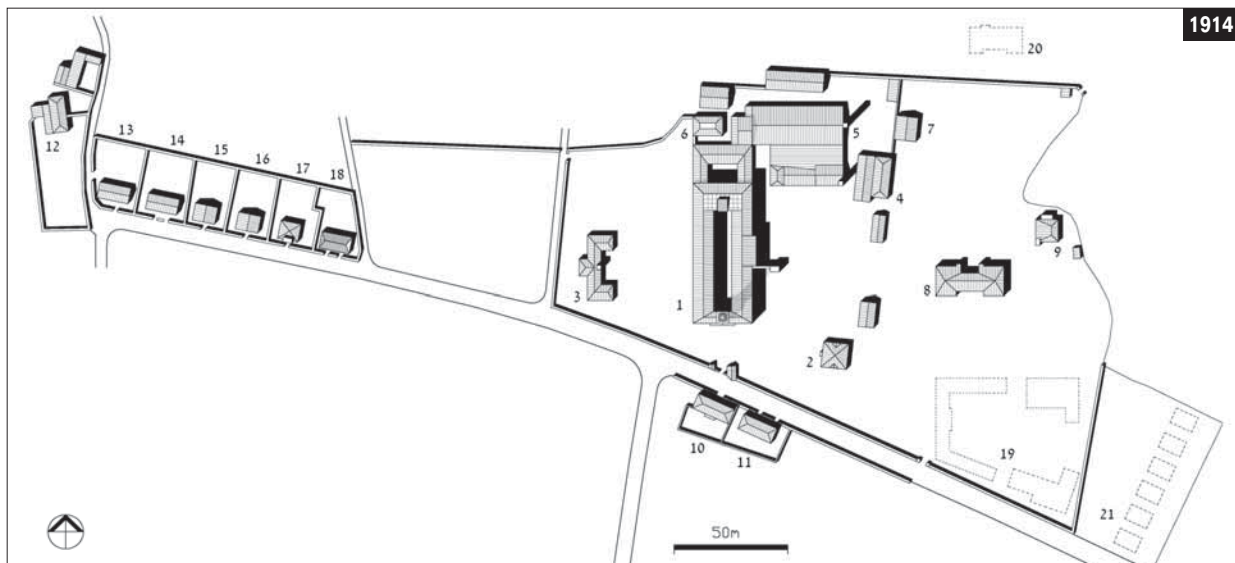
1894
ה6: התרחבות הגרעין המרכזי

- 1. הבניין הראשי
- 2. בית האינספקטור
- 3. כבשן קדרייה

במהרה לסימן ההיכר של המוסד, עד ימינו (איור 8). שלושה פעמונים חדשים, במשקל כולל של טונה וחצי, הובאו מגרמניה. צלילים הותאם אצל היצרן להרמוניה הצלילית של פעמוני כנסיית 'הגואל' בעיר העתיקה ופעמוני מכון 'אוגוסטה ויקטוריה' בהר הזיתים, וכך שלט מעתה קולה של גרמניה בעיר בשילוב צלילים מתואם.⁷¹

71 הפעמונים נוצקו במפעל הוותיק 'אולריך/שילינג' באפולדה שבתורינגן, שסיפק את הפעמונים לאוגוסטה ויקטוריה. ראו: M. Schilling, *Kunst, Erz und Klang: Die Werke der Glockengießerfamilien Ulrich/Schilling vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Berlin 1992, pp. 72, 94, 22. על ההרמוניה המוזיקלית ראו: שנלר (לעיל, הערה 62), עמ' 214.

איור 6: התפתחות הגרעין המרכזי במתחם שניר, 1856-1914 (המשך מהעמוד הקודם)

16: בתי שכונת שניר ערב מלחמת העולם הראשונה

מקרא:	מקרא:	הערה:	מקרא:
1. הבניין הראשי	2. בית הדירקטור*	3. מעון העיוורים*	4. מרכז ממונע ראשון
5. תשלובת התעשייה	6. בית הדפוס	7. בית פלבאךי - הבית האדום*	8. מעון המתלמדים*
9. בית קורנטאל*	10. פעוטון 'שטוטגרטי'	11. אכסניית האלה עיני ואלה*	12. בית המבורגי*
13. בית מינכן*	14. בית פטרסבורגי*	15. בית יהודה*	16. בית שומרון*
17. בית גליל*	18. בית קלף*	19. מרכז הסדנאות החדש (הוקם בשנת 1930)	20. מעון הבנות*
		21. שישה בתי עובדים (הוקם בשנת 1934)	

פעוטון 'שטוטגרטי' (Kinderheim) נוצר מחיבור צמד הבתים הישנים 'ארפפינגן' ו'שטוטגרטי' למכלול אחד באמצעות מבנה מקשר בתוכם. לפעוטון הייתה חצר משחק מרווחת, ובחזיתו הדרומית הותקנה מרפסת על קשתות כדי להקנות למבנה חזות נאה לבאים מכיוון רחוב יפו.⁷² משנת 1912 שימש המקום מועדון תרבות קהילתי, וחדרו המרכזי הוקצה ל'פעילויות ערב, קריאה וכתביה' של אגודת בוגרי המוסד הערבים שקמה בירושלים.⁷³

בשנת 1912 נבנה בית משפחה מהודר עבור התעשיין פרידריך דאוואר (Dauer, 1868–1925) מקורנטאל בוורטמברג, שהוזמן לנהל את תעשיות המוסד ולשמש מנהל-שותף לתאודור. המבנה – הקיים עד ימינו – תוכנן בגרמניה, ונחנך בינואר 1913 בשם 'בית קורנטאל'.⁷⁴ חזיתותיו המגוונות וגג הרעפים האפור שלו הוסיפו למתחם נופך מרענן ומודרני. בפיתנו בלט מגדל אבן בעל חתך ריבועי

72 BAZ, 1912 (1), p. 15. סוכס שהשם 'ארפפינגן' יוצמד בעתיד לבית חדש, אך לא נבנה עוד בית כזה, והשם אבד. ראו: SVSW, 108 (13.6.1910), p. 4. כיום נמצא הבית ברחוב מלכי ישראל 61, והוא בן שלוש קומות.

73 BAZ, 1913 (2), p. 25

74 השוו את השם 'קורנטאל' בתוך: SVSW, 120 (26.2.1912), p. 2. לכינוי 'בית המגדל' (das Turmhaus) בתצלום הפנורמי בספרו של שניר (לעיל, הערה 66).

3x3 מ'), שעליו הוצב מכל המים של הבית. התכנית להתקין על מגדל זה כיפת עץ מחודדת בסגנון גרמני, כחלק מנוף המגדלונים השכונתי, השתבשה עקב מלחמת העולם הראשונה. הבניין תחם כיכר פתוחה חדשה שהוכשרה ממזרח לחומה ההיקפית הישנה, ושהובילו אליה שבילים פנימיים, ישרים. הגרעין המרכזי התרחב והלך (איור 16).

מעון מתלמידים לשבעים חניכים נחנך בשנת 1913 בצלע הדרומית של כיכר 'בית קורנטאל' (איור 16). היה זה בניין מלבני דו-קומתי גדול ששטח רצפותיו היה 2,500 מ"ר, הייתה בו מרפסת אורך דרומית מקורה בסגנון קולוניאלי, ומתחת גג הרעפים הארבע-שיפועי שלו הייתה עליית גג מרווחת. תאודור שנלר דחה הצעה מגרמניה לכנותו 'בית ניו-יורק', לכבוד ידידי הארגון באמריקה, והעדיף כינוי ייעודי.⁷⁵

המיזמים החדשים הללו הרחיבו את הגרעין המרכזי מזרחה. נוכח בתי היהודים, שסגרו כבר על המתחם משלושה צדדים,⁷⁶ עלה הצורך בהגנה היקפית חדשה. בשנים 1911-1913 הוקמה חומה

איור 8: חזית הבניין הראשי של בית היתומים הסורי לאחר השיקום בעקבות השׂרפה בשנת 1910

גבוהה מול השכונות, גדר תיל על עמודים נמתחה מול חוות פין, וטראסות נמוכות תחמו חלקות חקלאיות מרוחקות.⁷⁷ גרעין המתחם גדל לכ-60 דונם, ונוצר חלל מרכזי, נעים ומרווח (איור 16). לסיכום: כשנטמע 'בית היתומים הסורי' במרקם העירוני היו בבעלותו כ-600 דונם מקרקעין ולמעלה מ-23,000 מ"ר בנויים. המתחם הצטיין במגוון שימושי קרקע: כנסייה, פנימיות לנערים, לנערות ולעיוורים, גן ילדים, בית ספר יסודי עממי, סמינריון למורים ולפרחי כמורה, בית ספר מקצועי ובית ספר ערב, מרכז נוער קהילתי ערבי, מרכז סדנאות ובעלי מלאכה, בית חרושת חדיש ללבנים ורעפים, מעונות למתלמידים ולשוליות, אכסניה לתיירים, שבעה בתי מגורים ובהם חמש-עשרה דירות משפחה, בתי מנהלה ומרכז חקלאי. חלק ניכר מן השטחים המתינו לפיתוח.⁷⁸ חזות המקום הייתה אז אירופית מובהקת – מגדלים וגגות רעפים. פעמוניו הדהדו בעיר ועוגבו נשמעו היטב בשכונות

75 השו: 3, p. 128 (9.6.1913); SVSW, לעומת: 4, p. 130 (20.10.1913). SVSW, השם לא נחקק בחזית הבניין. הבניין ניצב באתר עד היום.

76 BAZ, 1907 (3), p. 51. הצד הרביעי, הצפוני, היה מדרון תלול מאוד ונותר הגבול הטבעי של העיר.

77 השו: 2, p. 118 (21.11.1911); SVSW, לעומת: 5, p. 115 (1.5.1911).

78 בולט בחסרונו רכיב מסחרי. בשנת 1909 נפסל, מטעמים עסקיים ותדמיתיים, רעיון לפתוח בשכונה חנות לממכר מוצרים קולוניאליים. השו: 14, p. 99 (20.7.1908); SVSW, לעומת: 4, p. 115 (1.5.1911).

איור 9: בית
היתומים הסורי:
המתחם הצפוני-
מערבי של ירושלים
העות'מאנית.
תצלום אוויר
משנת 1930; מרכז
סדנאות חדש
בקדמת התמונה.
על הגבעה שברקע
ניצבת היום שכונת
רמות

הסמוכות (איור 9). תשתיותיו – מים, ביוב, דרכים וגנים – הפכוהו למתחם מהמתקדמים בעיר. מלחמת העולם הראשונה שיבשה את ביצוען של תכניות נוספות, שהיו מחזקות עוד יותר את נוכחותו בנוף.⁷⁹

שכונת שנלר והעיר ירושלים ערב המלחמה הגדולה

מתחם שנלר היה מרכז ארצי לחינוך מערבי, ומוקד אזורי להפצת תרבות פרוטסטנטית. בית החרושת החדיש שלו, יחיד מסוגו בארץ, סיפק רעפים ולבנים מעולים לכל מרחב ההר. לירושלים, שמניין תושביה הגיע לכדי 70,000 נפש, העניק המוסד שירותים נוספים: בית הדפוס הממוכן שלו הדפיס ספרי לימוד ותפילה, עיתונים ופרסומים במספר שפות ונחשב למשוכלל בעיר, בצד הדפוס הפרנציסקני;⁸⁰ הנגרייה ייצרה רהיטים מעולים לכנסיות, למוסדות ולמגורים וסיפקה לקבלנים רכיבי

79 האגודה הספיקה לבנות בביר-סאלם שני בניינים גדולים, לחינוך ולמשק (1912) ובית קטן למורה (1913).
80 הודפסו שם כתבי-העת המקומיים של הקהילה הגרמנית, ספרי לימוד ותפילה בערבית, כתבי מלומדים מקומיים, ובשנים 1903-1906 נדפס במקום גם עיתונו של אליעזר בן-יהודה 'השקפה' (HASCHKAWA) בעברית. ראו: BAZ, 1903 (3), p. 176.
80 BAZ, 1907 (3), p. 47; וכך: ח"א זוטא ול' סוקניק, מדרוך לירושלים וסביבותיה 1920, ירושלים 2001, עמ' 176.

בנייה;⁸¹ המתפרה סיפקה למקומיים ('שהתכוונו לנסוע לאמריקה ונאלצו לדחוס עצמם לתוך ביגוד מערבי') חליפות אפנתיות; הסנדלרייה ייצרה גם 'נעליים עדינות ואלגנטיות';⁸² המסגרייה קיבלה הזמנות של לקוחות מהעיר; הקדרייה, נוסף על ייצור כלי חרס ביתיים, קצרה הצלחה במתן שירות ייחודי של התקנת קמינים מערביים (Kachelöfen) עשויים אריחים חסיני אש פרי יצורה עבור אמידים ומוסדות. עגלת כיוב חדישה מברזל שרכש המוסד בשנת 1903, ועליה משאבה מיוחדת עם מנוע, סיפקה שירות חיוני למוסדות ולבתי החולים הגדולים בעיר;⁸³ תזמורת כלי הנשיפה המודרנית של המוסד, שהיו בה כעשרים נגנים, ושהייתה היחידה בעיר, הייתה מוכרת לכול.⁸⁴

ערב המלחמה כונה המתחם כפי תושבי העיר 'בית היתומים השנלרי',⁸⁵ 'מכון שנלר' או בפשטות 'שנלר'. הדרך שהכשיר המוסד לרחוב יפו, ושלאורכה התמקמו שכונות יהודיות, כונתה אז רחוב שנלר (Schnellerstraße).⁸⁶ כ-500 איש היו רשומים בפנקס הקהילה, וחלקם גרו באתר. הרכב הקהילה היה רב גילי ומעורב – משפחות ערבים פרוטסטנטים בצד אומנים גרמנים וכמרים אוונגלים.

במונחים מודרניים ניתן להגדיר את שכונת שנלר גם כאזור התעשייה והמלאכה של ירושלים העות'מאנית. אצל היהודים, האוכלוסייה הדומיננטית בעיר, פעלו במפוזר בתי מלאכה פשוטים. חברות פילנתרופיות יהודיות ניסו גם הן לספק פתרונות דיור לאומנים מעוטי אמצעים והקימו עבורם מספר שכונות עובדים. היו בהן בדרך כלל בתים טוריים שדירותיהן נועדו להימכר בתנאים נוחים. שכונות העובדים היהודיות היו השקעה מוגבלת בעלת יעדים מצומצמים, ולא התבססו על אידאולוגיה שורשית כמו זו של המיסיון הגרמני, שכיוונה ל'בניית קהילה' (community-building) תוך התמקצעות והענקת תנאי חיים משופרים.⁸⁷ מבחינה זו הייתה שכונת שנלר מהדרורה מיסיונרית מערבית ייחודית של שכונה תעשייתית במזרח.

מתחם שנלר היה הפינה הצפונית-מערבית של ירושלים העות'מאנית. לפי פרסומים בעיתונות התקופה הובא המקום בחשבון בתכניות להקמת מערכות עירוניות מודרניות, עדות למעמדו: אחד משלושת קווי החשמלית החדשה נועד להסתיים בשעריו,⁸⁸ ומאגר המים הראשי של הפרוור אמור

81 א' שושן, ירושלים עירי: חיי אנשים בירושלים, ירושלים תשמ"א, עמ' 154. הנגרייה סיפקה למשל ריהוט לאוגוסטה ויקטוריה ולכנסיית עמנואל ביפו.

82 על המתפרה ראו למשל: BAZ, 1907 (3), p. 45; ועל הסנדלרייה ראו: שנלר (לעיל, הערה 62), עמ' 39.

83 BAZ, 1908 (2-3), p. 23

84 התזמורת, ובה מורים וחניכים, הופיעה בטקסי חג גרמניים ובחנכות מבני ציבור פרוטסטנטיים בעיר. תצלום ראו: שנלר (לעיל, הערה 5), עמ' 127.

85 במלחמת העולם צוין ששמו המקורי של המוסד אינו מוכר עוד, 'גם לא לפקדי דואר'. ראו: BAZ, 1917 (4), p. 30

86 קטע הדרך הקצר בין מתחם שנלר לשכונות הבוכרים ומאה-שערים, כיום רחוב מלכי ישראל, נסלל כנראה רק במלחמת העולם. המיסיונרים השתמשו בעקביות רק בדרך שהכשירו לרחוב יפו. להמחשת מעמדו הקרקעי של האתר ראו: ג' ביגר, 'ההתפרסות המרחבית של אוכלוסיית ירושלים במחצית הראשונה של תקופת המנדט', קתדרה, 39 (ניסן תשמ"ו), עמ' 127, 131.

87 שכונת נחלת-ציון הוקמה על ידי כ"ח והיו בה שלושים ושישה בתים לאומנים עניים מסוריה (1893); שכונת נחלת-צדוק, בעורף בית הספר לאמנות 'בצלאל', הוקמה על ידי יק"א והיו בה אחד-עשר בתים לעובדים שפעלו עבורה (1908), ולימים נמכר חלק מקרקעותיה לשכונת נווה-בצלאל; שכונת יגיע-כפיים התייחדה בכך שהוקמה על ידי 'איגוד בעלי המלאכה' בירושלים, בתיה היו עצמאיים ולא טוריים (1908); מורים וגננות רבים התרכזו בדירות שכורות בסביבת רחוב החבשים, שבו היו בתי ספר ומוסדות תרבות מודרניים. ראו: בן-אריה (לעיל, הערה 44), עמ' 294-295, 308-309, 311-312.

88 האור, א' בניסן תרע"א, גיליון ק"ל-ש"ה, עמ' 3.

היה לקום לידו.⁸⁹ במלחמה הגדולה שימש המקום עמדת פיקוד קדמית בקו ההגנה העירוני מול האנגלים, שהגיעו מצפון והפגזוהו.

מתחם שנלר זוהה כשכונה הגרמנית הצפונית של ירושלים, אחות למושבה הגרמנית של הטמפלרים בדרומה. שפה, רקע תרבותי, אמונה דתית ופטריוטיזם לאומי היו משותפים אז לשתיהן. השוואת נתוני השתיים מתבקשת. היקף האחיזה הקרקעית של המושבה הגרמנית (200 דונם) היה כשליש ממתחם שנלר, שהיה המאחז הגרמני הגדול בעיר.⁹⁰ מתווה המושבה הדרומית נקבע כבר בשנותיה הראשונות,

ואילו מתחם שנלר עבר גלגולים תכנוניים. שטח גרעין הבינוי של שתי השכונות היה דומה, כ־60 דונם,⁹¹ אך מירקמו היה שונה. השנלרים פיתחו מערך מרווח של בניינים גדולים, גנים וחצרות מלאכה, ולידו רחוב מגורים לינארי; הטמפלרים הקימו מרקם שכונתי צפוף בן ארבעים בתים ושלושים ושבעה מבני עזר, כולם על רשת חלקות משובצת. בשתי השכונות הקפידו על שימוש ברשת אורתוגונלית – בתים מלבניים ודרכים פנימיות ישרות – 'טביעת האצבע' של האירופי במזרח. שכונת הטמפלרים הייתה בעיקרה מתחם מגורים של

סוחרים ובעלי מלאכה שהחזיקו סדנאות חצר, ואילו מתחם שנלר היה רב תפקודי. מספר התושבים בשתי השכונות היה דומה, כ־400 איש.⁹² השפעת המיסיונרים הגרמנים על קידומה של האוכלוסייה הערבית הייתה גדולה לאין שיעור מהשפעת הטמפלרים, שהיו מסוגרים ברפאים, ולא התעניינו במקומיים כלל. ערב המלחמה הייתה שכונת שנלר בעיצומה של תנופת בנייה גדולה. השכונה הטמפלרית, לעומתה, הייתה נתונה בשקיעה, סבלה ממחסור במקרקעין וצפתה בדאגה בעזיבת רבים מבניה את העיר והארץ.

איור 10: החצר הפנימית של הבניין הראשי במבט דרומה (צילום: עמוס בן-גרשון, 1999)

89 האור, ד' בתמוז תר"ע, גיליון ק"ד, עמ' 3 לאחר המלחמה הוקם שם מגדל המים הבריטי של רוממה.
90 'קרקעות ירושלים, אדמות ליפתא ואדמות גרמניות (1937)', אצ"מ, חטיבה L18, תיק 851.
91 בן-ארצי (לעיל, הערה 50), עמ' 122 (מפת בינוי – 60 דונם במדידה), 170 (ציון 120 דונם חקלאיים).
92 א' כרמל, התישבות הגרמנים בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ג, עמ' 60. במתחם שנלר היו בממוצע כ־260 ילדים וכ־150 אנשי צוות ואחרים.

סיכום

קורות מתחם 'בית היתומים הסורי' בשלהי העידן העות'מאני נחלקות לשתי תקופות: התקופה הראשונה, ה'שווייצרית' (1860-1894), שבה פעל כמוסד חינוכי תחת שרביטו של יוהן לודוויג שנלר ובגיבוי באזל; והתקופה השנייה, ה'גרמנית' (1894-1914), שבה הפך למתחם עירוני שכווני בהנהגת הבנים תאודור בירושלים ולודוויג מקלן.⁹³

המעבר מתחנת מיסיון קטנה לשכונה ייחודית התרחש תוך כדי יכולת הסתגלות לנסיבות משתנות. תהליך זה התבטא, בין השאר, בחזותו של המתחם עת שינה את מראהו ממזרחי למערבי. יש בכך להזכיר שמבנים אירופיים רבים בירושלים החדשה לא נשאו מראשיתם סממנים של אדריכלות מערבית.⁹⁴ בממד הצורני ניכר במתחם שנלר דפוס של בנייה מצרפית (אינקרמנטלית), שבו מבנה קטן מתפתח בשלבים למבנן גדול, תוך שתוספות חדשות ממוטטות לעתים את קודמותיהן. דפוס בנייה מסורתי זה שלט במתחם בשלושים שנותיו הראשונות, ורק לאחר מכן החלה בו בנייה אחודה בתכנון כוללני.

מבחינת הדינמיקה שבין שכונה לעיר מתברר שגלי הפיתוח של ירושלים לא חפפו את שלבי התפתחותו של מתחם שנלר. בתקופה ה'חלוצית' קיים היה מתאם הפוך בין השניים: בעתות שפל, כאשר שותקה הבנייה בירושלים, התפתח האתר המיסיונרי, וכאשר פקד את העיר גל פיתוח, נותר המוסד יציב. הדבר נבע ממהות פעולת המיסיונר: משברים יצרו אוכלוסייה משוועת לסעד וזימנו לו הזדמנות להגשים את ייעודו. י"ל שנלר העז למתוח את משאביו תוך נטילת סיכונים אישיים ומוסדיים גדולים, קלט נזקקים והרחיב את מוסדו. בתקופה ה'עירונית', ימי תאודור שנלר, הסתמן צביון אחר: המתחם צמח ללא הפסקה, תוך התעלמות מופגנת ממשברים כלכליים ארוכים שהשביתו את הבנייה בירושלים.⁹⁵ עובדה זו ביטאה אז במובהק את עצמת המוסד כארגון אירופי מודרני במזרח שנשען על מקורות חוץ.

ממצאים אלה פותחים פתח לבחינתם של מתחמים נוצריים אחרים ולתיארוך מדויק יותר של השפעתם על נוף העיר ועל תרבותה ככלל. בחינה זו תעמיד את מפעל השנלרים – סוכן מרכזי של המודרניזם המערבי במזרח – במקומו הראוי בתולדות האזור.

93 התקופה השלישית של המוסד הייתה בימי המנדט הבריטי בניהול הנכדים, הכומר הרמן שנלר (1893-1993) והמהנדס ארנסט שנלר (1901-1986), בניו של תיאודור. המקום נפתח מחדש לאחר המלחמה כמכללה מקצועית לערבים (1922), והוקמו בו מעון בנות, מרכז סדנאות חדש ושישה בתים חד-משפחתיים לעובדים; נפתחה שלוחה בנצרת בשם 'בית היתומים הגלילי' (1928), ביר סאלם חזרה לתפקד, והוקמה חווה חקלאית קטנה בחמת-אללה בסביבת כפר-מנחם, ליד קריית-מלאכי היום (1934). תצלומים נדירים ראו: אייזלר, האג והולץ (לעיל, הערה 35), עמ' 101-110. בשנת 1939 גירשו הבריטים את כל הגרמנים מהארץ, המתחם בירושלים הפך למחנה צבאי בריטי ואחר כך למחנה של צה"ל.

94 יש לתקן את הקביעה הרווחת שלאדריכלות הנוצרית בעיר החדשה הייתה כבר משנת 1855 זהות סגנונית משל עצמה. ראו למשל: ד' קרויאנקר, אדריכלות בירושלים: הבניה האירופית-נוצרית מחוץ לחומות 1855-1918, ירושלים 1987, עמ' 14.

95 על המשבר הכלכלי בשנים 1899-1902, ששיתק את הבנייה בעיר, ועל האבטלה הקשה בשנים 1909-1911 וההגירה הגדולה מירושלים ראו: בן-אריה (לעיל, הערה 44), עמ' 567-568.